

esély

2003/2

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 Amartya Sen: Kirekesztés és beillesztés
- 15 Kozma Judit: A szegénység pszichológiai vonatkozásai
- 31 Szakál Gyula: A társadalmi tőkéről röviden

EURÓPAI SZEMMEL

- 48 Kéglér Ádám: Az Európai Parlament – választások és kampányok

MAGYAR VALÓSÁG

- 66 Kemény István: Válság után: Szegények, munkanélküliek, cigányok, versenyképtelenek
- 75 Szöllősi Gábor: A gyermekvédelmi probléma mint társadalmi konstrukció
- 96 Németh Ferenc: Időmetszetek egy tanyaközpont életéből

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

- 103 Modernizáció, globalizáció és Magyarország

CIVIL VILÁG

- 111 Szász Anna: MINők

RECENZÍÓ

- 117 Somlai Péter: Mentális higiéniénk.
Székely József Iván: Drog, szex, téveszmék, egészség

INFORMÁCIÓK

AMARTYA SEN

Kirekesztés és beillesztés

A fenti címmel a szerző 2001. november 12-én adta elő mondanivalóját a „Kirekesztettek beillesztése” c. konferencián, melyet a Dél-Ázsiaiak az Emberi Jogokért nevű szervezet rendezett. E témamegjelölésben a „kirekesztés” meglehetősen új fogalmát kezdték használni a depriváció egy formájának megnevezésére. A fogalom használata azért célszerű, mert a „kirekesztés” hasznos szervezeti koncepciónak bizonyult az utóbbi időkben. A depriváció és az emberi jogok megsértése valóban gyakran kirekesztést jelent az elemi, nélkülözhetetlennek tekintett jogosultságokból, mint amilyen a jogi segítségnyújtás vagy a szólásszabadság. A kirekesztés kategóriája kellőképpen rugalmas, s az értelmezési tartománya megfelelően széles ahhoz, hogy a megfosztottság sokféle, a gazdaság, a politika és a társadalom egészen különböző területein megjelenő típusát ölelje fel.

Szervezetünk, a Dél-Ázsiaiak az Emberi Jogokért jó okkal használja ezt a széles értelmezési tartományú fogalmat, mivel a megfosztottság különböző típusaival foglalkozunk; az állampolgári és politikai jogok megsértésével az egyik oldalon, a gazdasági nélkülözéssel és az egészségügyi gondoskodás valamint az oktatás lehetőségének megtagadásával a másikon. Egyszerre érdeklődünk a politikai, illetve állampolgári és a gazdasági, illetve társadalmi lehetőségekből való kirekesztés iránt. Sok harcot vívtunk a múltban az emberi jogok körének korrekt meghatározásáért. Egyesek szerették volna a listát leszűkíteni a politikai szabadságjogokra és az állampolgári jogokra, míg mások mellett érveltek, hogy ezek helyett inkább a foglalkoztatáshoz, élelemhez, jövedelemhez, oktatáshoz stb. való jogokra kellene koncentrálni. Az olyan nemzetközi konferenciák, mint például az 1993-as bécsi Világkonferencia az Emberi Jogokról, pontosan a jogok köréről folytatott harcok miatt fulladt káoszba. Mind elméleti, mind pedig praktikus okai vannak annak, hogy célszerűbb az ökumenikus szemléletet pártfogolnunk, szemben a megosztottsággal, és a kirekesztés fogalmának széles értelmezési tartománya megfelel az általunk preferált szemléletnek. A kirekesztés nagyon különböző formáinak megannyi meg-

nyilvánulását tapasztalhatjuk Dél-Ázsiában, és székfoglaló előadásomban amellet érvelek, hogy szervezetünknek így vagy úgy az összes deprivációval foglalkoznia kell, melyet társadalmi változáson keresztül orvosolni vagy enyhíteni lehet.

1. Kirekesztés és igazságtalan beillesztés

Mindazonáltal minden fogalmi kényelemnek van ára, és ez alól a kirekesztés fogalma sem kivétel. Megvilágító lehet erre vonatkozóan, ha felhívjuk a figyelmet arra, hogy az igazságtalanság klasszikus fogalmainak némelyike inkább vonatkozik az „igazságtalan beillesztésre” semmint a kirekesztésre. Különösen ez a helyzet a „kizsákmányolás” marxi fogalmával, amely azt jelenti, hogy a munkás kényszerűen beillesztődik egy termelési viszonyba, aminek keretében kevesebbet kap, mint ami megilletné. A megfosztottság valójában igen sok esetben inkább adódik a beillesztés hátrányos minőségéből és a részvétel ellentmondásos feltételeiből, semmint a kirekesztésből. Például ez a helyzet a kényszermunkával, a fél-rabszolgaság feltételei között végzett gyermekmunkával, vagy általánosabban a részvétel mélyen egyenlőtlen feltételeivel, amely esetben nem a kirekesztés, hanem a beillesztés hátrányos természete kerül a fókuszba.

A kirekesztés fogalmának rugalmassága kétségtelenül lehetővé teszi a „kirekesztés” retorikájának olyan alkalmazását, amelybe beleértendő a „hátrányos beillesztés” is. Ily módon a „kirekesztés” kiterjesztett fogalma magába foglalhatja az úgynevezett „kirekesztést az egyenrangú beillesztésből”. A kirekesztés fogalmának alakíthatósága könnyűvé teszi az ilyesféle retorikai kiterjesztést.

Mindazonáltal nem túl jó dolog mindenféle emberi megfosztottságot efféle ad hoc átértelmezéssel befoglalni a „kirekesztés” fogalmába. Az emberi jogok megsértésének bizonyos formái inkább beleillenek a terminusba, mint mások. Például az igazságszolgáltatás igénybevételenek lehetetlensége, a szólásszabadságtól való megfosztottság vagy az egészségügyi ellátásból, illetve egészségbiztosításból való kizártság természetesen példái a kirekesztésnek, míg a nehéz, alulfizetett fizikai munka vagy a városi levegőszennyezés, illetve a globális felmelegedés következményeinek való kiszolgáltatottság már cseppet sem illik bele a fogalomba. Nem tárgyalhatjuk az emberi jogok mindenféle megsértését ugyanazon kategória keretein belül, ezért, ha témául a „kirekesztettek beillesztését” választjuk, akkor az emberi jogok sérelmének a *kirekesztésen keresztül* megvalósuló formáira kell tennünk a hangsúlyt.

Ez különösen fontos, mivel a „kirekesztés” jó néhány központi jelentőségű formája jóval kevesebb figyelmet kap, mint amennyit megérdemelne, és ennek oka elsősorban az, hogy az „igazságtalan beillesztés” retorikája láthatatlanná teszi a kirekesztés megannyi fájó megjelenését. Például könnyű a nyugati országok bármelyikében (különösen azok egyetemlein) kampányt szervezni az éhbérért végzett, ne-

héz fizikai munkával a fejlődő országokban előállított termékek vásárlása ellen, de jóval nehezebb szervezkedést folytatni azért, hogy ugyanezen országok dolgozói több munkaalkalomhoz és ezzel nagyobb gazdasági beillesztéshez jussanak. Természetesen jó dolog, hogy távoli országok állampolgárai érdeklődnek a más társadalmakban élő emberek munkafeltételei iránt. Ez építő, mivel egyrészt sok esetben az ilyen tiltakozás valóban javít az érintett munkások munkafeltételein, másrészt pedig a világ egyik felének részvétele a tőle nagyon távoli emberek harcában valóban felkelti az érdeklődést ezen emberek nehézségei iránt, és ez kétségtelenül egy igazságosabb világ létrejöttét segíti elő.

De van kedvezőtlen hatása is az igazságtalan beillesztés kérdéseire tett hangsúlynak, amennyiben azzal együtt nem veszik figyelembe a kirekesztés problémáit is. Ha a tiltakozás pusztán csak abban sikeres, hogy hatására bezárják az igen rossz munkakörülményeket biztosító vállalatokat, és emellett semmit nem tesznek az elbocsátott munkások megsegítéséért (végső soron semmilyen további érdeklődést nem mutatnak életük és túlélésük iránt), akkor ezek helyzete az akció következtében rosszabb lesz, mint amilyen korábban, az igazságtalan beillesztéssel jött létre.

A végső következtetés az, hogy figyelemmel kell követnünk az igazságtalanság mindkét válfaját, az igazságtalan kirekesztést éppúgy, mint az igazságtalan beillesztést, és nem szabad összekevernünk ezt a kettőt. Ahogy látjuk, az emberi jogok megsértésének megannyi szélsőséges formája, mint például az alapvető jogoktól való megfosztottság, a kínzás, az ítélet nélküli bebörtönzés, a választójogtól való megfosztottság az egyik oldalon, és az éhezés vagy az egészségügyi ellátás teljes hiánya a másikon, igen jól tárgyalható a „kirekesztés” címszó alatt. Mindazonáltal lehetőséget kell teremtenünk arra, hogy beszéljünk az emberi jogok megsértésének azokról a formáiról (mint amilyen a kényszermunka, az igen rossz munkakörülmények között végzett munka, a gyerekek fél-rabszolgasága, a környezetszennyezés, és így tovább), melyek inkább sorolhatók az igazságtalan beillesztés fogalmába.

2. Kirekesztés és osztályhelyzet

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy gyakran figyelemreméltó az átfedés azon csoportok között, melyek elszenvedik emberi jogaik sérelmét, és akik a társadalom valódi alsó osztályát alkotják. Néhány dél-ázsiai gazdag, de a többség nem az. Néhányan jól képzettek, míg mások írástudatlanok. Néhányan könnyen és fényűzően élnek, másokat rettenetes körülmények között dolgoztatnak. Kevesen befolyásosak, a többség kiszolgáltatott. Páran megengedhetik maguknak, hogy jogsérelem esetén ügyvédet fogadjanak, mások nem tehetik meg ugyanezt. A kisebbik hányaddal tisztelettel bánt a rendőrség, másokat úgy kezelnek, mint a szemetet. Ezek a meghatározások különmeműek, de

együtt is hatnak. Valójában a legfigyelemreméltóbb tény, hogy ugyanazok az emberek szegények jövedelem és tulajdon tekintetében, mint akik írástudatlanok, akik szörnyű körülmények között dolgoznak, kiszolgáltatottak, nem jutnak ügyvédi segítséghez, és akiket megrugdos a rendőrség.

Az elválasztó vonal a „tehetősek” és a „nincstelenek” között nemcsak egy retorikai klisé vagy egy jól hangzó szlogen, hanem alapvető sajátossága a világnak, melyben élünk. A különböző deprivációk és a kirekesztettségek közötti összefüggés lényeges jellemzője az emberi jogok állapotának Dél-Ázsiában. Most nem akarom tovább tárgyalni ennek az összefüggésnek a következményeit, de megemlíteném, hogy ez lesz a központi témája rövidesen megjelenő tanulmányomnak.¹ Ehelyett most a deprivációnak egy olyan formájával szeretnék behatóbban foglalkozni, amely relatíve eddig kis figyelmet keltett, de amelynek nagy hatása van, és ez a hatás keresztülszeli az osztályhatárokat. Ez ugyanakkor egyszerre jelent igazságtalan beillesztést és megfosztó kirekesztést.

3. Identitás és identifikáció

Arra a komplex és nagyhatású problémára gondolok, hogy szabadságunkban áll-e megválasztani, miképp tekintünk magunkra, hovatartozásunkra, társulásainkra, identitásunkra. Ez olyan terület, ahol a megfosztottság általában nem öl (bár néha előfordulhat az is, ahogyan később majd kitérek erre), de amely gyengítheti hangunkat, függetlenségünket, lehetőségeinket arra, hogy egy ország vagy a világ politikai értelemben vett polgáraiként cselekedjünk.

Különösen égető kérdéssé vált ez a jelen politikai krízis és konfrontáció kontextusában, aminek szövevényessége még világosabbá vált szeptember 11-e óta, bár a probléma gyökerei messze a múltba nyúlnak. Az a jog, hogy megválaszthassuk saját identitásunkat, felszínesen oly elvont eszmének tűnhet, hogy kísértést érezhetünk azt gondolni: az ilyen elméleti kérdések taglalásával rabolom az idejét az itt megjelent gyakorlati emberek gyülekezetének. De az elméleti kirekesztésnek bizony lehetnek nagyon is mélyreható hatásai arra a módra, ahogy egymást szemléljük. Egy egyszerű példával élve, ha úgy tekintünk a szeptember 11-i katasztrófára, mint amelyet olyan emberek hajtottak végre, akiknek afgánok adtak támogatást és menedéket, akkor Afganisztán minden lakosát ugyanabba a leíró kategóriába soroljuk be, és ez igen jelentős szerepet játszhat abban, hogy szokványos érzékenységgel rendelkező normális emberi lényekként – legyünk akár amerikaiak vagy európaiak, sőt dél-ázsiaiak – elfogadhatónak tartjuk, ha az így meghatározott csoport némely ártatlan tagja meghal olyan katonai akciók következtében, melyek természetesen következnek a tényből, hogy Afganisztánban állomásozó bűnözők ártatlan

1 „Class in India” (Osztályok Indiában), Nehru Lecture, Új-Delhi, 2001. november 13.

amerikaiakat gyilkoltak meg. Természetesen az ártatlan afgánok semmiképpen sem tekinthetők katonai célpontnak, csak éppen „járulékos” áldozatoknak, akiknek életét nem lehet megkímélni, amennyiben Osama bin Ladent élve vagy halva el kell fogni, és az általa szervezett terrorizmust ki kell irtani. Az afgánok tömegeinek tulajdonított identitásnak természetesen semmiféle katonai értéke sincs, de a közvéleménynek a brutális következményekkel járó katonai akciókkal kapcsolatos elfogadó vagy engedékeny magatartásának igenis lehetnek messzemenő következményei.

Az afgán példának vannak más elágazásai, melyeket nem veszíthetünk szem elől, és ezeknek a Pakisztánban végbement belső változásokhoz való viszonya külön kiemelését érdemel. Világosan látom, hogy nem szabad túlzottan leegyszerűsíteniük e bonyolult kérdést, most mégis illusztrációként használom Afganisztán esetét, mert – bár csak nagy vonalakban – egy általános problémát tükröz, melynek alapvető jelentősége van a jelen világ konfliktusainak és a különböző csoportok által világszerte elkövetett brutális akcióknak a megértésében.

Ez Dél-Ázsiában különös jelentőséggel bír manapság épp úgy, mint ahogyan jelentőséggel bírt az elmúlt évszázadokban. Sokan közülünk elég öregek ahhoz, hogy elevenen emlékezzenek a véres 1940-es évekre, amikor a szeparatista mozgalmak következtében oly gyorsan alakultak ki az identitás-elkülönülések, hogy régi barátok egyik pillanatról a másikra váltak új ellenségekké, gyilkosok pedig igaznak vélt barátokká. Az ezt követő mézárulás, melyet nem szorított korlátok közé sem az értelmes humanitás, sem a reflektív választás, közvetlen összefüggésben volt ezzel az új identitással.

Hasonló öldöklés történik manapság vagy történt a közelmúltban Ruandában, Kongóban, Boszniában, Koszovóban és máshol az újonnan létrejött identitások következményeképp. Egyetlen választóvonal drámai túlhangsúlyozása – például a hutuk és tutszik között („Mi hutuk mindig is gyűlöltük a tutszikat”) –, mintha az elsődleges volna minden más megosztottsággal szemben (mint amilyen az osztályhovatartozás, a foglalkozási megosztás vagy a lakóhely eltérése), a sokféle választóvonal közül egyet háborús frontvonallá változtathat. Az át nem gondolt identitásformálódás ölhet, mint a pestis.

2 Ezt a kérdést már tárgyaltam két tanulmányomban: *Reason before Identity* (Értelem az identitás előtt). Oxford University Press, Oxford és Delhi, 1999. és *The Smallness Thrust upon Us* (A ránk kényszerített kicsinyiség). *The Little Magazine*, 2001.

3 Lásd: Shaharyar M. Khan: *The Shallow Graves of Rwanda* (Ruanda temetetlen sírjai). I. B. Tauris, New York, 2000.

4 Ezt részletesen tárgyaltam másik tanulmányomban: *Other People* (Más emberek). In: *Annual Lectures of the British Academy*, 2000.

4. Civilizációk és összeütközés

Az emberi jogokkal hivatásszerűen foglalkozókként nagyobb figyelmet kell fordítanunk arra a módra, ahogyan a túlhangsúlyozott és minden mással szemben elsődlegesnek tételezett identitások az emberekre rákényszerítődnek. Jó kiindulási pontnak tűnik, ha megnézzük azt a kiemelkedő hatást, amelyet Samuel Huntingtonnak a civilizációk összeütközéséről szóló elmélete⁵ gyakorolt a mai gondolkodásra. Sokféleképpen osztályozhatunk, mert az elkülönüléseknek sokféle, egymással vetélkedő rendszere van, és ezek mindegyike messzeemenő hatással van az életünkre. Ilyenek a nemzetiség, a lokalitás, az osztályok, a foglalkozások, a nyelvek, a politikai álláspontok stb. stb. Bár a vallási kategóriák igen nagy figyelmet kaptak az elmúlt években, nem gondolhatjuk, hogy ezek érvénytelenítenék a többi elkülönülést, és még kevésbé feltételezhetjük, hogy ez lenne az egyetlen releváns szempont, melynek alapján a világ népei osztályozhatók.⁶ Ennek ellenére a legutóbbi időkben oly sokszor és nagy hatással idézett civilizációs osztályozás alapvetően követi a vallási megoszlást. Samuel Huntington szembeállítja a nyugati civilizációt az „iszlám civilizációval”, a „hindu civilizációval”, a „buddhista civilizációval”, és így tovább, és miközben rendszerébe hibrid kategóriákat is beilleszt (mint például a „kínai” vagy „japán” civilizáció), a vallások közötti feltételezett konfrontációt beépíti az egyetlen domináns és felerősített elkülönülésre alapozott víziójának építményébe. Az osztályozási prioritás, melynek értelmében a világ népei az „iszlám világhoz”, a „keresztény világhoz”, a „hindu világhoz”, a „buddhista világhoz” stb. tartozónak minősülnek, végső soron azt eredményezi, hogy ezek a népek rigid kategóriák egy sajátos megosztó-készletébe sorolódnak be, miközben minden más megosztottság (mondjuk a szegények és gazdagok, a különböző osztályok és foglalkozási csoportok, a politikai csoportosulások, nemzetiségek és lokalitások, nyelvek és így tovább közöttiek) e sajátos szemlélettel háttérbe szorul az egy kiemelt különbséggel szemben.

A civilizációk közötti összeütközés elméletének alapvető gyengesége abban rejlik, hogy a világ népeit *egyetlen* – feltételezésük szerint uralkodó – osztályozási rendszerbe sorolja. E gyengeség tehát már jóval azelőtt kezdődik, hogy eljutnánk ahhoz a ponthoz, melyen megkérdezzük: valóban össze kell-e a civilizációknak *ütközniük* – amely kérdés konceptuálisan elkerülhetetlen következménye magának a kategorizációnak. Ezek után teljesen mindegy, hogy milyen választ adunk erre a kérdésre („Öszeütköznek a civilizációk?”), mert már maga a kérdés is abból következik, hogy belekényszerültünk a világ népeiről való gondolkodás korlátolt, önkényes és megtévesztő mód-

⁵ Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilization and the Making of the World Order*. Simon and Schuster, New York, 1996. Magyarul: Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Bp., 2002, Európa Kiadó.

⁶ Lásd: *Reason before Identity*. Oxford University Press, Oxford, 1999.

jába. És ennek a gondolkodásnak az ereje nemcsak azokat ejti csapdába, akik e tézis támogatói (az iszlám fundamentalistáktól a nyugati szupremáció híveig), hanem azokat is, akik szeretnék ezt vitatni, de belékényszerülnek abba, hogy ezen a kategóriarendszeren belül igyekezzenek válaszolni.

Amikor az „iszlám világról”, a „hindu világról” vagy a „keresztény világról” beszélünk, máris egydimenzióssá redukáltuk az embereket. A Huntington-tézisek megannyi bírálója (például akik azt mondják, hogy „a Nyugat nem harcol a iszlám világ ellen, és nem is ütközik azzal össze”) már a vitába szállással rákényszerül a szűk kategorizáció elfogadására. Amikor például Tony Blair brit miniszterelnök elmondja a saját véleményét az „iszlám világról” – olyan tárgyról, amelynek úgy tűnik az utóbbi időkben szakértőjévé vált –, már a véleménynyilvánítással elfogadja a világ népeinek egydimenziós szemléletét. Tehát a világ népeinek civilizációs dobozokba sorolásának ugyanazt a nyomorúságos vízióját vallják azok, akik a népek közötti barátságról prédikálnak, mint azok, akik az összeütközést jósolják.

Az egyoldalú kategorizációnak ez a víziója egyszerre jelent súlyos episztemológiai hibát és óriási etikai és politikai veszélyt, ami messzenő következményekkel jár az emberi jogokért vívott harcra. Az emberek igen különböző módon szemlélik önmagukat. Egy bangladesi muszlim nemcsak muszlim, hanem bengáli és bangladesi is, nem is említve más identitásait, melyek őt osztályához, neméhez, foglalkozásához, politikai nézeteihez, ízléséhez stb. kötik. Egy nepáli hindu nem csupán hindu, hanem vannak olyan etnikai és politikai jellemzői, melyek saját érvényességgel bírnak, más identitásokkal együtt (valójában több száz ilyen van), melyek azzá teszik, aki.

A kizsákmányoló földbirtokosokkal harcoló földnélküli bérmunkásoknak vannak olyan közös jellemzőik, melyek azonosak, bármely valláshoz vagy nemzetiséghez tartozzanak is. Ez sem lehet az egyetlen identitásuk, csak egy a sok közül, még ha időnként ez is jelenti a domináns önmeghatározásukat. A szegénység szintén lehet a szolidaritásnak olyan forrása, mely felülemelkedik más elválasztó vonalakon. Azzal, hogy mondjuk az úgynevezett „antiglobalizációs” mozgalmak (melyek történetesen egyikét jelentik a világ legglobalizáltabb mozgalmainak) rámutatnak a megosztottság egy sajátos formájára, megpróbálják egyesíteni a világgazdaság „alkutyáit”, átnyúlva a megosztottság vallási, nemzeti vagy „civilizációs” vonalain. A rigid elkülönülés és ennek romboló következményei ellen egyetlen módon vehetjük fel a harcot, ha rámutatunk a lehetséges osztályozási kategóriák sokaságára.

A konfliktus gyökere tehát abban a – gyakrabban implicit, mint világosan kimondott – feltételezésben rejlik, hogy a világ népei kategorizálhatók az elkülönülések néhány egyszempontú és átfogó rendszerének segítségével. Ez az egyoldalúan megosztó szemlélet nemcsak annak a mára már némiképp (nem minden ok nélkül) nevetségessé vált szemléletnek az ellentéte, mely szerint „mi mindannyian nagyjából egyformák vagyunk”, hanem annak a kevésbé tárgyalt, de észze-rőbb magyarázatnak tűnő elgondolásnak is, hogy *különböző módon va-*

gyunk különbözőek. Valójában én amellet érvelnék, hogy a jelen világ harmóniájának reménye az identitásoknak egymást átszelő és az egydimenziós, éles megosztottság ellen működő sokféleségében rejlik. Közös humanitásunkat éri brutális támadás, amikor a konfrontációt egyesítik az osztályozás egyetlen, feltételezetten domináns rendszerébe; ez sokkal megosztóbb, mint a sokféle és elkülönítő kategorizációk univerzuma, amely formálja azt a világot, melyben élünk. A sokféle különbség nagy egységesítő lehet, míg az áthidalhatatlan megosztottság egy szempontú rendszere sosem lehet az.

5. Civilizációs tudatlanság

A világ népeinek egyszempontú megoszlására koncentrálna a „civilizációk összeütközésének” hívei több sarokpontot átvágnak. Például Indiát „hindu civilizációként” leírva Huntington tétele a „civilizációk összeütközéséről” elfedi azt a tényt, hogy Indiában több muszlim él (kb. 125 millió, több mint Nagy-Britannia és Franciaország népessége együttesen), mint a világ bármely más országában, leszámítva Indonéziát és Pakisztánt. Indiát vagy besoroljuk az úgynevezett „muszlim világba”, vagy sem, de tény, hogy határai között majdnem annyi muzulmán él, mint Pakisztánban, és sokkal több, mint az úgynevezett „muszlim világ” legtöbb országában. Az is elképzelhetetlen, hogy anélkül gondolkodjunk az „indiai civilizációról”, hogy közben nem vesszük figyelembe azt a nagy szerepet, melyet a muzulmánok India történetében játszottak. Hiábavaló lenne megérteni az indiai művészetet, irodalmat, zenét vagy konyhaművészetet anélkül, hogy számot vetnénk a vallási közösségek határain áthatoló kölcsönhatással.

A civilizációk osztályozóinak (India történetének hivatalos újrairóival együtt) be kell látniuk, hogy India nemcsak „hindu civilizáció”. Valójában még a szekularizmus mai jellegzetességeinek is, melyekre honfitársaim jó része (szerintem helyesen) igen büszke, erős előzményei vannak India történetében két nagy uralkodó, a buddhista Ashoka és a muzulmán Akbar nyilatkozataiban.

Megéri tán időzni egy percet Akbarnál, három olyan oknál fogva, melyek kapcsolatban vannak Huntington osztályozási stratégiájával. Az első megfontolás arra vonatkozik, hogy Huntington kiemelkedő szerepet tulajdonít a nyugati civilizációnak az egyéni szabadság és tolerancia támogatásában („A Nyugat már Nyugat volt, még mielőtt modern lett volna” – ahogy Huntington írja), érdemes ezzel kapcsolatban megjegyeznünk, hogy ugyanabban az időben (az 1590-es években), amikor Akbar a vallási türelemről szóló rendeletét kidolgozta (mely szerint például senki sem „avatkozhat be mások vallásgyakorlatába, és mindenki követheti azt a vallást, amely neki tetszik”)⁷, az inkvizíció még nagyban működött, és Giordano Brunót eretnekségért

⁷ Akbar: the Great Mogul. Clarendon Press, Oxford, 1917.

megégették Rómában a Campo dei Fiorin (1600-ban). A Nyugat jelenlegi arca talán megragadó, de ez nem mindig volt így.

Másodszor, Akbar muzulmán maradt, bár különösen rendhagyó politikai, társadalmi, sőt vallási nézetekkel, melyek között különös jelentőséget adott „a józan ész követésének”, szemben a „tradícióra való hagyatkozással”.⁸ Ha a „muszlim” egy homogén entitás különböző politikai, társadalmi és doktrinális elképzelések nélkül, akkor Akbar nem illik bele abba a dobozba, amelybe beletartozik az összes többi muzulmán. Ezzel összefüggésben érdemes felidézni, hogy bár Akbar politikai szekularizmusának és vallási heterodoxiájának voltak támogatói és ellenfelei a mértékadó muszlim csoportok között, mind Delhiben, mind Agrában, amikor 1605-ben meghalt, Abdul Haq iszlám teológus, aki éles kritikával illette Akbar elképzeléseinek és rendelkezésének jórészét, arra a következtetésre jutott, hogy „újításai” ellenére Akbar jó muzulmán maradt.⁹ Ez egyáltalában nem csodálható, ha nem tekintjük a vallást egy személy mindenek feletti azonosítójának, de nyilvánvalóan meglepheti azokat a mai kommentátorokat, akik egyetlen dimenziót emelnek mindenek fölé, legyen szó akár fundamentalistákról, akár anti-fundamentalistákról.

A harmadik kérdés a történelem egy merőben esetleges pontját érinti. Amikor Akbar ökumenikus tanácskozásokat rendezett Agrában, azokra meghívott nemcsak különböző iskolákhoz tartozó hindu és muzulmán hitmagyarázókat, hanem keresztényeket, zsidókat, párszokat, jainistákat, sőt Abul Fazl (Akbar intellektuális szövetségese) szerint még a „Charvaka” híveit is – az ateista gondolkodás egyik indiai iskolájának képviselőit, amely meglehetősen elterjedt volt a 6. században. Még ha nem is vesszük figyelembe a muszlimok óriási szerepét Indiában, elég nehéz összeegyeztetni ezt a csodálatra méltó sokféleséget Huntington elképzelésével, mely szerint India monokulturális és egyvallású „hindu civilizációnak” lenne tekintendő...

6. Szabadság, jogok és kötelességek

Huntington civilizációs tudatlansága nem lenne komoly probléma, ha civilizációs kategóriáinak elemzése nem tett volna szert egyedülállóan domináns és ellentmondást nem tűrő helyre a világ népeinek osztályozásában. Itt található a központi probléma. Az alapvető kérdés szerintem annak szükségessége, hogy tudatosítsuk identitásunk plurális természetét, és azt a tényt is, hogy mint felelős emberi lényeknek, döntenünk kell („a józan ész segítségével” – ahogy Akbar mondaná), és nemcsak pusztán felfedezést tennünk abban, hogy különböző társulásaink és hovatartozásaink közül melyiknek adunk elsőbbséget.

⁸ Több kiváló, Akbar elképzeléseit és politikáját, valamint az őt a heterodox állásponthez vezető intellektuális hatásokat elemző esszé olvasható a következő műben: Irfan Habib (szerk.): *Akbar and His India*. Oxford University Press, Delhi és New York, 1997.

⁹ Lásd: Iqtidar Alam Khan: *Akbar's Personality Traits and World Outlook: A Critical Reappraisal*. In: Irfan Habib: *id. mű*, 78. o.

Ezzel ellentétben az elkerülhetetlen „összeütközés” elméletalkotói gyakorlatilag erőteljesen igyekeznek tagadni, vagy elhallgatják a különböző elveken nyugvó osztályozás fontosságát, s ezzel összefüggésben nem szólnak arról, hogy mindannyiunknak vállalnunk kell a döntési felelősséget saját prioritásaink megválasztásáért.

Vallási vagy civilizációs identitásunk esetleg nagyon fontos, de csak egy a sokféle csoporttagság közül. A kérdés nem az, hogy az iszlám (vagy a hinduizmus, vagy a kereszténység) békeszerető vallás-e vagy háborúskodó (amivel Tony Blair kezdte a kérdés tárgyalását). Inkább azt kell kérdeznünk, hogy egy hívő muzulmán (vagy egy hindu vagy egy keresztény) miképp kombinálja vallásos hitét vagy gyakorlatát más elkötelezettségeivel és értékeivel, valamint személyes identitásának egyéb jellemzőivel. Önmagában ijesztő hiba úgy tekinteni a vallásos – vagy Huntington kifejezésével „civilizációs” – elkötelezettségre, mint ami egy mindent elnyelő azonosulás. Minden vallás elkötelezett hívei között voltak adáz harcosok és a béke nagy barátai, és ahelyett, hogy azt kérdeznénk, melyikük az igazhívő és melyikük a tettető, el kell fogadnunk, hogy a vallásos hit önmagában nem határozza meg minden döntésünket, amit az életben hozunk, ideértve a politikai és társadalmi prioritásainkra vonatkozó döntéseinket, melyek összefüggésben vannak a viselkedésünkkel és tetteinkkel kapcsolatos kérdésekkel. Mind a béke és tolerancia hívei, mind a harc és türelmetlenség bajnokai tartozhatnak ugyanahhoz a valláshoz, és a maguk módján lehetnek igazhívők, mindenféle ellentmondás nélkül. A vallási önazonosság területe nem uralja életértésünk és valahová tartozásunk összes aspektusát.

Miközben nem ez a megfelelő alkalom a téma tárgyalására, meg kell jegyezmem, hogy mindez összefügg a gyermekek vallási iskolákban való oktatásának közpolitikai kérdésével. A vallási iskolába járatás kötelezettsége annak érdekében, hogy „a gyermekek ismerjék meg saját kultúrájukat” időnként az oktatási lehetőségek súlyos korlátozásával jár, ami nem segíti a gyermekeket abban, hogy később informált döntéseket hozzanak életük fontos kérdéseiben. Az oktatásnak nemcsak az a célja, hogy a gyermekek a világ különböző kultúráit megismerjék (azon kívül, amelyhez családjuk így vagy úgy tartozik), hanem segíti is őket az érvelés elsajátításában és szabadságuk gyakorlásában, későbbi életükben. Valami nagyon fontos vész el, ha a választások kapuit bezárják a gyermekek előtt, azon félrevezető hit szerint, mely szerint a tradíció szükségtelenné teszi a választást (ahogyan azt a kommentátorok némelyike tévesen állítja).¹⁰

Azt gondolhatnák, hogy a pakisztáni vagy az indiai iskolákról és iskolapolitikáról beszélek, de ez éppúgy érvényes Nagy-Britanniára is. Az új, több nemzetiségű Nagy-Britanniában ez a helyzet az identitások összezavarásával, annak az implicit meggyőződésnek az érvényesítésével, hogy az embernek nincsen választási lehetősége a saját identitásával kapcsolatban, és hogy semmi különösebb kivétivel

¹⁰ „Other People” című tanulmányomban tárgyaltam ezt a kérdést (a könyvészeti adatokat lásd 4. lábjegyzet).

sincs abban, ha a gyermekeknek nincsen választási lehetőségük az egyházakhoz (muzulmán vagy hindu vagy keresztény egyházhoz) kötődő iskolák vonatkozásában. Az emberi jog, amely elvész ebben az esetben, természetesen a gyermekek joga a sokféle szemléletet felölelő oktatáshoz, ami lehetővé tenné számukra a választást, ahelyett, hogy csak követnék a kulturális tradíciókat.

7. Záró megjegyzések

Pierre Bourdieu – eltérő kontextusban, de a jelen érvelés szempontjából is érvényesen – arról beszélt, hogy egy hivatalos osztályozás teremthet olyan kategóriákat, melyek egyébként nem léteznének, és melyek meghatározhatják a társadalmi azonosulásokat. Ahogy megállapítja, a társadalmi szempontból megosztó kategorizáció végül „létrehozhat olyan különbségeket, melyek egyébként nem voltak”, és „a társadalmi mágia átformálhatja az embereket pusztán azzal, hogy azt mondja nekik, ok különböznek”. Valójában „a társadalmi világ azzal teremt különbözőségeket, hogy egyszerűen megformálja őket.”¹¹ Amikor ez a probléma párosul azzal, hogy egy kivételével – legyen az a civilizáció, a vallás vagy valami más – minden kategória elvész, súlyosan megsérül az az emberi jogunk, hogy megválasszathassuk, milyen módon nézünk magunkra. Belekényszerítenek minket egy kategóriába, és minden más kategóriát egyszerűen megsemmisítenek (és vele sokunkat).

A „civilizációk összecsapása” szemlélettel a fő probléma nem a kritikátlan feltételezésben rejlik, hogy ilyen összecsapásoknak kell lenniük (ami egy járulékos kérdés). Ez inkább abban rejlik, hogy az elmélet a világ népeit alapvetően és mélyen megosztottnak tételezi különböző civilizációk szerint (nem számít, hogy ezek összecsapnak-e vagy sem). A végletesen leegyszerűsítő kategorizáció teljességgel félrevezető magyarázatot ad a világ népeiről és a közöttük lévő különböző kapcsolatokról, és emellett a különbségek egy sajátos típusának túlhangsúlyozásával eleve elrendelt helyeket jelöl ki az emberek számára, miközben más kategóriákat kihagy a számításból. Nem meglepő ezek után, hogy a fundamentalisták – muszlimok vagy hinduk vagy nyugati szupremacionisták – nagyon szeretik ezt a világgépet. De ennek a korlátolt és zavaros gondolkodásnak megvan az az ereje, hogy még azokat is csapdába ejti, akiket ösztöneik egyébként az emberi lényeknek ezzel a redukcionista szemléletével teljességgel ellentétes irányba vinnék. Háborúkat vívnak ennek nevében, és az emberi azonosulásokat is alárendelik a domináns klasszifikáció nyers hatalmának.

Csak úgy tudjuk magunkat megvédeni, ha kinyilvánítjuk: jogunk van meghatározni, hogy sokféle egyesülésünk, tagságunk és identitásunk közül melyiket fogjuk előnyben részesíteni. Meg kell határoz-

11 Pierre Bourdieu: *Sociology in Question*. Sage, London, 1993, 160–161. o.

TANULMÁNYOK

nunk, hogy melyiknek milyen jelentőséget tulajdonítunk, ha egyáltalán tulajdonítunk. Vallási meggyőződésünk vagy azonosságunk, akár választottuk, akár örököltük, nem határozhatja meg egész életünket és minden reflektív döntésünket. Amikor van választás, akkor annak létét tagadni nem pusztán tudományos tévedés, hanem egyúttal egy alapvető emberi jog tagadása is, ami ugyanakkor etikai vétséghez vezet, hiszen tagadja azt a felelősséget, amely a választási szabadságunk gyakorlásából fakad.

Csak a vallási osztályozásra koncentrálni nemcsak az embereket irányító más lényeges elkötelezettségek és eszmék elhanyagolását jelenti, hanem hatásában kisebbiti más prioritások jelentőségét, miközben mesterségesen felerősíti a vallási tekintély hangját. A muzulmán papság vagy a vallási hatóságok ezek után úgy kezelődnek, mintha hivatalból ők volnának az úgynevezett „iszlám világ” szószólói, még ha igen sok muzulmán mélységesen nem ért is egyet azzal, amit egyik vagy másik egyházi személy állít. Ugyanezt mondhatjuk a hindu vagy a keresztény vallási vezetőkről, akiket szintén a „nyájuk” szószólóinak tekintenek. Az egyszempontú osztályozás nemcsak hogy feltételes különbségeket változtat szigorúan rugalmatlan korlátokká, hanem ugyanakkor parancsoló hangot kölcsönöz ezen kategóriák „hivatalos” figuráinak, míg másokat elnémít. Intellektuális világossággal és politikai eltökéltséggel kell harcolnunk azért az emberi jogért, amelyet ily módon megtagadnak tőlünk. Nagyon kevés dolog ennyire fontos a mai világban – és nem kevésbé Dél-Ázsiában.

Fordította: Kozma Judit

KOZMA JUDIT

A szegénység pszichológiai vonatkozásai

Jelen tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy miképp hat a szegénység a nyomorúságtól sújtott emberekre pszichológiai szempontból. Számunkra, szociális munkások számára ez nem elméleti, hanem nagyon is gyakorlati kérdés, hiszen az ilyesfajta pszichológiai vonatkozások határozzák meg a szociális munkás és szegénységben élő kliense között létrejövő, segítő kapcsolat sajátosságait. Sőt, a szociális munkások számára nemcsak a kliensekkel, hanem a környezettel kapcsolatban is problémát jelentenek a szegénység pszichés hatásai, hiszen ezek meghatározzák a szegények és környezetük közötti viszonyt is. A jelen tanulmányban tehát a szegényekkel folytatott szociális munka tipikus kapcsolati jelenségeit vizsgálom, azt igyekszem kideríteni, hogy ezek – a számunkra és a tágabb környezet szereplői számára gyakran erősen problematikus viselkedési sajátosságok – miképp függenek össze a szegénységgel, kirekesztettséggel.

Előre kell bocsátanom, hogy nem a szegénység pszichológiai *okait* keresem. Felettébb elavult, sőt előítéletes nézeteket terjesztenék, ha ezt tenném. A modern szociális munka már legalább fél évszázada meghaladta a szegénység pszichopatológiai szemléletét, mely az áldozatok vádolásához vezetett. Világosan kell látnunk, hogy a szegénység társadalmi tény, társadalmi összefüggésekből következik. Semmiféle pszichopatológiai jelenség nem vezet okvetlenül szegénységhez. Még akkor is így van ez, ha a kukázó hajléktalanok jó része pszichiátriai beteg. Még akkor sem gondolhatjuk, hogy aki szegény, az maga tehet róla, ha valóban ismerünk olyan embereket, akik visszautasítják a segítséget, és inkább élnek a szélsőséges nyomorban, semmint hogy felhasználnák a szociális gondoskodás által nyújtott lehetőségeket. Ez utóbbiak nagyon kevesen vannak, és esetükben is elég nehéz eldönteni, hogy nem a segítő valamiféle „ügyetlensége”, hozzá nem értő viselkedése teszi-e lehetetlenné a megfelelő segítő kapcsolat kialakulását. Tehát ha vannak is olyanok, akik maguk választják a nyomort,

ezek a szabályt erősítő kivételeknek tekintendők, és nem magának a szabálynak.

De azt a látszatot is el szeretném kerülni, hogy a szociális szolgálatok minden esetben tudnák a megoldást azokra a szélsőséges helyzetekre, melyeket a nyomor teremt, vagy hogy elégségesek volnának azok az eszközök, melyek rendelkezésükre állnak, hogy legrászorultabb klienseiket kivezessék a nyomorúságból. Azok az esetek, melyeknek alapján a tanulmány téziseit megfogalmaztam, túlnyomórészt a szociális munkások legreménytelenebb ügyei közé tartoznak. A szegénység – mint tudjuk – nemcsak az anyagi javak hiányát jelenti. Kívívóan egyenlőtlen a hozzájutási lehetőség társadalmunkban nemcsak a jó, vagy legalábbis elfogadható lakáshoz, a megfelelő étrendhez és ruházkodáshoz, hanem a megfelelő támogatórendszerhez, a veszélyektől mentes, vagy legalábbis nem túl veszélyes fizikai és társas környezethez, a diszkriminációtól mentes intézményekhez, a forrásokhoz való hozzájutást és a civilizált életvitelt lehetővé tevő tudáshoz, és így tovább. Nagyon „polgárbarát” szociálpolitika kellene ahhoz, hogy elmondhassuk: a szociális munkások legalább megközelítőleg képesek minden rászoruló ahhoz a bizonyos „kielégítő egyensúlyi helyzethez” hozzásegíteni. Józanul mindig csak „kielégítő egyensúlyi helyzeteket” igyekszünk elérni, nem „optimális” vagy „jó” helyzeteket. Jelen feltételeink között pedig a kielégítő egyensúlyi helyzetek csak a veszélyeztetettség minimalizálását, de nem a stabil biztonságot jelentik.

Azt a végkövetkeztetést is szeretném elkerülni, hogy mindenről a szívtelen társadalom tehet. A szociális munkások természetesen elkötelezetten vallják a „segíts magadon, az Isten is megsegít” elvet, sőt a „segítsetek magatokon” elvét is. Sokat tanultunk az utóbbi időben a kirekesztettséget elszenvedők önszerveződő közösségeitől. Ezért került a szociális munka gyakorlatát megújító legutóbbi törekvések középpontjába a társadalom minőségének és az állampolgárok jogainak kérdése. A társadalom minősége azon múlik, hogy mennyire növelhető a társadalom integráltsága, azaz mennyire csökkenthető az a kirekesztettség, melyet a társadalom tagjainak bizonyos csoportjai állampolgári minőségükben megélnék. Azaz mennyire növelhető ezen csoportok jogérvényesítő esélye. Ezek a kérdések pedig mindig csoportokról szólnak, nem atomizált egyénekről. Az egyénekről a csoportokra és közösségekre átvitt hangsúly¹ viszont megváltoztatja a szociális munka módszertani repertoárjának összetevői közötti viszonyt. Ez azt jelenti, hogy a pszichológiai módszerek háttérbe szorulnak a csoportos és közösségi módszerek mellett. Bár az is természetes, hogy a pszichológiai módszerek továbbra is integráns részét

¹ Lásd ezzel kapcsolatban például: Dominelli, Lena: *Antioppressive Practice in Context*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm (szerk.): *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. London, 1998, Macmillan, 3–22.o.; Braye, Suzy – Preston-Shoot, Michael: *Empowering Practice in Social Care*. Buckingham – Philadelphia, 1995. Open University Press; Hegyesi Gábor – Kozma Judit: *Szociális munka – áttekintés*. In: Kozma Judit (szerk.): *Kézikönyv szociális munkásoknak*. Budapest, 2002, Szociális Szakmai Szövetség, 3–20. o.

képezik a szociális munka beavatkozási repertoárjának, és a csoportos illetve közösségi módszereknek is vannak rendkívül fontos pszichológiai hatásai, melyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül a segítő folyamat megtervezésekor. De tény, hogy a modern szociális munkában kevesebbet kiáltunk pszichológusok után, ahogy a pszichoterápiás módszereket is kevésbé használjuk, mint korábban.

Mindezek után az előadás mondanivalóját három csomópont köré szerveztem. Az első részben a kiilleszkedés és kirekesztettség helyzetében élő emberek esetében tapasztalt jelenségek értelmezéséhez felhasznált szakirodalmi fogódzókat ismertetem, a másodikban azt írom le, hogy a kiilleszkedés *folyamatában*² hogyan változik meg e folyamat elszenvedője, hogy olyan pszichés felépítést hozzon létre, mely hatékonyan segíti a kiilleszkedés jelentette szélsőséges helyzethez való alkalmazkodást. A harmadik rész a folyamatosan a kiilleszkedési zónában élő családok és egyének túlélési stratégiáit tárgyalja, és ezek hatását gyermekeikre. Ez a rész arról szól, hogy miképp lehet élni bármiféle társadalmilag elfogadott „tőke”³ nélkül. A dolgozat záró részében arról fogok írni, hogy milyen elvek alapján dolgozik a modern szociális munka a szegény sorsú kliensek segítésében.

Szakirodalmi fogódzók

Mivel a szegénység problémáját elsősorban a társadalmi integráció zavarának tekintem, az előadás során a tartós szegénység kapcsán kiilleszkedésről, a kiilleszkedési zónában élő egyénekről és családokról beszélek, szemben a többségi társadalom beilleszkedett népességével. Ezek a Robert Castel által kidolgozott elméleti keret⁴ kifejezései. A társadalmi integráció értelmezésében Castel az integráció és a kirekesztés folyamatszerűségét hangsúlyozza. A „társadalmi hovatartozás” három dimenzióját határozza meg: a munkát, a kapcsolati hálót (közösségi beágyazottságot), és ezzel szoros összefüggésben a kultúrát. A társadalmi integráció szempontjából három zónát különböztet meg: az integrációs zónát, amelyben az egyéneknek, csoportoknak és közösségeknek mind közösségi kapcsolataik, mind a munka szervezésében elfoglalt helyük biztos; a sebezhetőségi zónát, melybe azok tartoznak, akik a beilleszkedésnek egyik vagy mindkét tengelyén bizonytalan helyzetben vannak; illetve a kiilleszkedési zónát, melybe azok tartoznak, akik munkanélküliek és kapcsolat nélküliek is egyben.

Mivel a mindennapi a gyakorlat során felmerült problémákat igyekszem értelmezni, a fenomenológiai vizsgálat szabályai szerint járok el, azaz sok eset megfigyelése alapján, szakirodalmi leírások és ismeretek felhasználásával igyekszem magyarázni azon jelenségeket,

2 Castel, Robert: A nélkülözéstől a kivetettségig – a kiilleszkedés pokoljárása. Esély, 1993, 3. sz., 3–23. o.

3 Bourdieu tőke-fogalmát használom, lásd: Bourdieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest, 1978, Gondolat K.

4 Castel, id. mű.

melyeket a kiilleszkedési zónában élő kliensekkel dolgozó (főleg gyermekvédelmi és hajléktalangondozó) szociális munkások elbeszéléseiből ismertem meg. A problémát az általuk elmondott esetekben az jelentette, hogy a kiilleszkedési zónában élők olyan életmód- és viselkedési mintákat mutatnak, melyek idegenek a beilleszkedettétől. Ilyenek az átlagosnál nagyobb családnagyság, az atipikus családi struktúra, a családi kapcsolatok labilitása, a sodródó és élőködő életvitel, az alkoholizmus, az agresszív és deviáns viselkedés, melyhez rendszerint társulnak azok a nevelési sajátosságok, melyeket a szociális munkában a gyermekek veszélyeztetéseként értékelünk.⁵ Ezekhez még hozzátehetjük a segítőket leginkább zavaró kapcsolati sajátosságokat, mint amilyenek az előrelátás és a felelősségvállalás hiánya, a szociális szolgálatok manipulációja, a rendszeresen ismétlődő krízis-szcéna⁶, a segítő félrevezetése és megfélemlítése, a megállapodások be nem tartása, valamint a játszmák. Ezeket az életmód- és viselkedési mintákat tekinthetjük irracionálisnak, de ezzel még nem találtunk magyarázatot arra, hogy miért is alakulnak ki sok hasonló helyzetű ember esetében, és így nem találhatunk megfelelő eszközöket sem a beavatkozásra.

Szociális munkásként meggyőződésem, hogy ha a pszichológiai jelenségekre utaló viselkedéseket az egyén és környezete közötti kölcsönhatás dinamikájának kontextusában vizsgáljuk, akkor azok általában hatékony megbirkózási vagy túlélési stratégiának bizonyulnak, azaz megfelelő alkalmazkodást jelentenek azokban a sajátos élethelyzetekben, amelyekben az emberek – jelen esetben a társadalmi integráció kötelékeiből való kihullás következtében – találják magukat. A vizsgálat során tehát axiómaként kezelem, hogy a kirekesztődés szél-szerű helyzet, mely hatással van a személyiségre, és ezen keresztül sajátos viselkedésekhez, azaz megbirkózási stratégiákhoz vezet. Ezt a szempontot azért is fontosnak tartom, mert a hétköznapi szemlélet mindig a végeredmények felől vizsgál, és a hétköznapi szereplői

5 Kerecsi Klára: A gyermek mint a családi erőszak áldozata. In: Szilvási Léna (szerk.): Gyermek – Család – Társadalom. Szociális munka gyermekes családokkal. Budapest, 1996, A Szociális Szakképzés Könyvtára. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület és az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke, 56–77. o.

6 Krízis-szcénának nevezem azokat a helyzeteket, amikor a kliens rendszeresen úgy jelenik meg a szolgálatnál, hogy hangosan és agresszíven kinyilvánítja saját tehetetlenségét élete problémáinak megoldásában, megfélemlíti és megsarolja a szociális munkásokat, például öngyilkossággal és/vagy a gyerekeinek megölésével, elhagyásával fenyegetőzik, ha nem kap azonnal és mindenki előtt segítséget, és/vagy hangosan tudatja, hogy minden katasztrófáért a szociális munkások felelnek, mert nem végzik el a munkájukat, nem segítenek neki, és így tovább. A valódi krízistől ezeket a helyzeteket az különbözteti el, hogy nem egyszer és nem kétszer fordulnak ugyanabban az esetben elő. Nincs olyan krízis, ami minden hónapban ugyanakkor tör ki. Itt rögzült viselkedési mintáról van szó általában valóban nagyon nehéz helyzetű kliensek esetében, akik csak így képesek segítő akciókra bírni a szociális munkásokat. Azok ugyanis rendszerint gyorsan, valamilyen átmeneti segítséget nyújtva „lerázzák” a klienst, és nem teszik fel nagyon komolyan a kérdést maguknak és a kliensnek, hogy miképp is lehetne elkerülni az ilyen események további megismétlődését. Nagy valószínűséggel azért nem teszik ezt, mert maguk is kilátástalannak ítélik a helyzetet. A segítők gyakran azzal sem vetnek számot, hogy például egy anya nagyon komoly veszélynek teszi ki kiskorú gyermekeit azzal, hogy ezt az akciót minden hónapban egyszer véghezviszi a kicsik szeme láttára.

hajlamosak belső okokat keresni ott, ahol a tüzetesebb vizsgálat során kiderül, hogy a körülmények hatásáról van szó. Sok, a szegényekkel kapcsolatos előítélet gyökerezik a tendenciózus oktulajdonítás jelen-ségében.⁷ De a hibás oktulajdonítás vezethet a gyakorlatban a hibás módszerek megválasztásához is. Ezért élnek meg gyakran a szegény sorsú kliensek a szociális munkások velük kapcsolatos tevékenységét tehetetlen nyúlódnak, vagy afféle „lelkizésnek”, aminek nem sok eredménye van. Ha viszont érvényesíteni akarjuk az egyének, csoportok és környezetük közötti viszony vizsgálatán alapuló szociális magyarázatot klienseink helyzetének feltárásában, akkor gyakran a társadalmi környezet nemtetszésével találkozunk. A nagyon nehéz sorsú, marginális helyzetben élő emberek viselkedését ugyanis a társadalmi közvélekedés gyakran „deviánsnak”, „immorálisnak”, „irracionalisnak”, „taszítónak” minősíti. Az áldozatot vádolni pedig sokkal egyszerűbb, mint azzal a gyakran megoldhatatlannak látszó feladattal szembenézni, hogy milyen áldozatok lennének szükségesek a többség részéről, hogy javuljanak a kisebbségben élők életesélyei.

A tömegesség miatt tehát fel kell tételeznünk, hogy a szegények között tapasztalt, és a többség által elítélt viselkedések csak a beilleszkedett életforma szempontjából tűnnek irracionálisnak, egyébként hatékony alkalmazkodást jelentenek egy sajátos, a megszokottól eltérő helyzethez. Ehhez a megállapításhoz elméleti alapot is találunk például Bruno Bettelheimnél⁸, aki a koncentrációs táborok lakóinak viselkedését vizsgálta, és elemzésével bebizonyította, hogy abnormális helyzetekben csak az abnormális viselkedés jelent hatékony alkalmazkodást (némi fekete humorral mondhatnánk, hogy abnormális helyzetekben az abnormális viselkedés a normális). Az elemzés során tehát azt fogom vizsgálni, hogy a beilleszkedett életforma szempontjából irracionálisnak vagy deviánsnak értékelt viselkedés hogyan szolgálja a kiilleszkedett életformában a *hatékony alkalmazkodást*.

A problémák vonatkozásában megvilágító információkat nyerhetünk, ha a problémahordozók különböző csoportjait elkülönítve vizsgáljuk. A fent leírt, problémás viselkedéseket egyként megtaláljuk olyan családoknál vagy társadalmi csoportoknál, melyek mindig is a társadalom perifériáján éltek, és olyan egyéneknél illetve csoportoknál is, akik nem egész életükben alkalmazták ezeket, hanem csak egy bizonyos (krízis-) helyzetbe kerülés után vették fel a viselkedési repertoárjukba. Ilyenek például a hajléktalanok. Esetükben azt a változást követhetjük nyomon, mely a beilleszkedett életből a kiilleszkedési zónába süllyedés során bekövetkezik.

Több tanulmány foglalkozik a hajléktalanok élettörténetével, illetve ennek az élettörténetnek a tipikus momentumaival⁹, de nem érintik azt a kérdést, hogy milyen átalakuláson megy keresztül az ember a

7 Lásd ezzel kapcsolatban: Forgas, Joseph P.: A társas érintkezés pszichológiája. Budapest, 1989, Gondolat Kiadó, 102. o.

8 Bruno Bettelheim: A végső határ. Budapest, 1988, Európa K., 5–98. o.

9 Lásd Ágostonné Alpár Vera: Törési és kitorési pontok keresése hajléktalanoknál. *Esély*, 1998, 4. sz., 75–85. o.; Breitner Péter: A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély*, 1999, 1. sz., 84–108. o.; Castel, id. mű.

kiilleszkedés stációin túljutva, más szóval: milyen módon kell megváltoznia ahhoz, hogy sikerrel megbirkózzon azokkal a helyzetekkel, melyekkel szembekerül a kiilleszkedés folyamatában és végpontján. Ezek a helyzetek gyökeresen különböznek mindattól, amit a beilleszkedett életformában élők tapasztalnak. A kiilleszkedési folyamat vizsgálata kulcsot jelenthet a folyamatosan a kiilleszkedési zónában élő kliensek viselkedésének megértéséhez is.¹⁰

A kiilleszkedési folyamat során történtek megértéséhez felhasználhatjuk a deviáns karrier fogalmát, mely az élet során kialakult identitásváltozás magyarázatára született. Észert feltételezhetjük, hogy a hajléktalanná válás folyamatában is másodlagos szocializáció megy végbe, melynek során olyan új személyiségvonások alakulnak ki, olyan új tudásokat, készségeket sajátít el az ember, melyek segítik az új helyzethez való sikeres alkalmazkodást. Ezt a jelenséget „*kiilleszkedési karriernek*” neveztem el.

A másik fogalom, amit az értelmezésben felhasználtam, a *túlélés*. Ezt a fogalmat az angolszász szakirodalom használja előszeretettel. Azért foglaltam bele a jelenség értelmezésébe, mert igen kifejezően beszél arról, hogy miért is kell a folyamat áldozatának okvetlenül változnia – hogy ugyanis túléljen olyan helyzeteket, melyek korábbi (beilleszkedett) életformájától alapvetően idegenek.

A veszélyeztetett családok gyermekei az elsődleges szocializáció folyamatában sajátítják el azokat az életstratégiákat, melyek lehetővé teszik a túlélést a kiilleszkedési zónában. Ezek a gyermekek tehát azért válnak veszélyeztetetté, mert arra szocializálódnak, hogy miképp lehet túlélni úgy, hogy hiányoznak mindazok a források és feltételek, melyek a beilleszkedett életformát lehetővé teszik. Erre az összefüggésre is rá kell mutatni, mert egyébként elkerülhetetlen a szociális szolgálatok punitív, az áldozatokat büntető intervenciója.

A szélsőséges bizonytalansággal való megbirkózás lehetőségei, azaz a kiilleszkedési folyamat hatása az elszenvedőre

Az elméleti alapvetés után nézzük meg, hogy a szakemberek tapasztalatai és a szakirodalom alapján mit tudunk a kiilleszkedési folyamatról. A hajléktalanok többsége esetében a „munkanélkül-lét együtt jár a a szociális elszigeteléssel”¹¹. A szociális munkások mindennapi tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a hajléktalanok történetében általában felfedezhető egy olyan pont, amikor „beindul a kiilleszkedési karrier”. Ez a kezdőpont általában a munkahely elvesz-

¹⁰ Ez a kérdésselvetés lehetővé teszi annak elkülönítését is, hogy egy adott társadalmi csoport esetében milyen viselkedés következik a társadalmi helyzetből és milyen viselkedés a sajátos – például etnikai – kultúrából. Az etnikai és a szegénységből fakadó kulturális elemek elkülönítését tűzi ki célul Szuhay Péter: *A magyarországi cigánység kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája* (Budapest, Panoráma, 1999) c. könyve is.

¹¹ Castel, id. mű, 10. o.

tése. A munkanélkülivé válás és a sikertelen munkahelykeresési próbálkozások súlyos stresszt jelentenek, mely megterheli a kapcsolati hálót is. A környezet nem képes támaszt nyújtani, vagy legalábbis csak időlegesen képes erre. A stressz szorongást kelt, amit mindenképpen csökkenteni kell. A stresszt csökkentő mindennapi technikák (dependencia, stresszt csökkentő szerek és viselkedésmódok – pl. alkohol, a szorongásból eredő agresszió kiélése, melynek áldozata elsősorban a munkanélküli családja) tovább rontják a helyzetet, újabb problémát jelentenek.

A problémával küzdő ember helyzetét tovább nehezíti, hogy a mindennapi gondolkodás oktulajdonítási stratégiája az egyénre hárítja a felelősséget a sorscsapásért („Ha ilyen helyzetbe került, biztosan nem tett meg mindent azért, hogy talpon maradjon.”). A mindennapi élet és gondolkodás több sajátossága járul hozzá ennek az illúzióknak¹² a kialakulásához és fennmaradásához: 1. Ez egyszerűen a leggazdagosabb és általában a leghatékonyabb módszer. Ugyanis egyedül az egyén viselkedése a megváltoztatható (a körülmények, például a munkaerőpiaci helyzet megváltoztatása túl van az egyének cselekvési lehetőségeinek határán). 2. A felelősségnek az egyénre hárítása fenn tartja azt az illúziót, hogy az ember képes irányítani a saját sorsát, ezzel csökkenti a mindennapi élet bizonytalanságaiból származó szorongást és reményt, továbbá motivációt ad az erőfeszítések folytatásához, sőt fokozásához. A mindennapi gondolkodásnak ez a jellegzetessége viszont egy határon túl csökkenti a kapcsolatokban megnyilvánuló szolidaritást (ami egyébként sem korlátlan). Az áldozat vádolásának „jogosultságát” alátámasztják a kiilleszkedési folyamat során megjelenő viselkedési problémák is, például az alkoholizmus. A végeredmények felől tekintve nehéz az okok és következmények elkülönítése, például hogy mi volt előbb, a munkanélküliség vagy az alkoholizmus. Ezt a problémát még nehezíti, hogy a munkáscsaládok jórészt az alkohol rendszeres együtt járója a társasági együttlétnek, így azt is nehéz megállapítani, hogy a munkás élet során fogyasztott alkohol már devianciát jelentett-e, vagy sem.

A segítők tapasztalata szerint a családok általában azt élik át, hogy munkanélkülivé vált tagjuk képtelen eddigi szerepeit ellátni, viszont problémái erősen megterhelik a családtagok teherbíró képességét. Ezen a ponton kezdődik a leépülés. Először a kapcsolati háló épül le. A tapasztalatok szerint legtöbbször ekkor még nem a hajléktalanszállón jelenik meg a válással magányossá vált személy, mert még rendszerint képes valamilyen lakóhelyet találni szívességi lakáshasználóként, például a nagyvárosok vonzáskörzetébe tartozó kistelepek üdülőövezeteiben (a hajléktalanszállón megjelenő hajléktalanok csak a jéghegy csúcsát jelentik)¹³.

¹² Nyilvánvalóan illúzióról van szó, hiszen cseppet sem biztos, hogy aki mindent megtesz a talpon maradásért, az tényleg talpon is marad. Statisztikai tények bizonyítják, hogy több tényező nehezíti a munkanélkülivé válást ismételt elhelyezkedését. Ilyenek például a képzetlenség vagy a képzettség „piacképtelensége”, a 35 év fölötti életkor, a hosszabb munka nélkül töltött idő (ide értem a betegség miatti munkából kimaradást is) stb.

A helyzet legszembetűnőbb és legjelentősebb vonása a *szélsőséges bizonytalanság*. Ebben a helyzetben a túlélés jelenti a központi kérdést. A túlélésre való berendezkedés viszont sajátos életformát diktál. *Le kell épülnie az érett felnőtt életformát megalapozó személyiségvonásoknak és készségeknek*, egyrészt mert szükségtelenek, másrészt mert akadályozzák a túlélést. A túlélés alapfeltétele ugyanis, hogy csökkenjen a bizonytalan helyzetből és az elszigetelődésből származó szorongás. Ezért az előrelátás és tervezés lehetetlen, hiszen nem lehet tudni, hogy mit hoz a holnap, és a holnapra gondolás azért sem célszerű, mert szorongást kelt. A gondolkodás tehát beletapad az „itt és most”-ba. Szorongáscsökkentőként az alkohol áll rendelkezésre, mely nemcsak feszültségoldó, hanem kikapcsolja a fájdalom és a fázás érzését is, a későbbiekben pedig a közös ivás megerősíti a sorstársakkal a szolidaritás-kapcsolatokat. Le kell épülnie az önérték-érzésnek is, hiszen a túlélés érdekében olyan tevékenységeket is el kell végezni (prostituáció, bűncselekmény, nagyon alacsony rendű és gyakran undorító munkák, például a kukázás, lejmolás, koldulás), amit jó önértékelésű ember nem tenne.

A szociális szolgálatok – főleg, ha munkát és lakást adni nem tudnak – szintén csak a túlélést szolgálják, és ezért ezekkel szemben a kiszolgáltatott ember azokat a módszereket keresi, amelyekkel „megfejehető”. Innen erednek a szociális munkásokat leginkább zavaró viselkedési stratégiák, mint amilyen a szélsőséges dependencia, az agresszió és a manipuláció.

A folyamat végpontja, amikor a magára maradott ember megjelenik a hajléktalanszállón. Ez egyrészt a helyzet minősítését jelenti, másrészt új (szolidaritás-) kapcsolatokat a hasonló helyzetűekkel. Az integrációs hálóból kiesettek nagy része ekkor kerül kapcsolatba először a szociális ellátó-rendszerrel, mely a rehabilitáció elősegítését ajánlja. A szociális munkások tehát általában a folyamatnak már igen előrehaladott szakaszában kerülnek kapcsolatba a hajléktalannal. Ebben a helyzetben már nehéz elkülöníteni az okokat a következményektől (ezt a közben kialakult kudarc-identitás és a hétköznapi gondolkodás fent leírt sajátosságai is nehezítik). A rehabilitációhoz viszont pontosan azok a készségek és személyiségvonások kellenének, melyek leépülnek a szélsőségesen bizonytalan helyzetben. A hajléktalanelátás szegregált intézményrendszere sem teremti meg az optimális helyzetet a rehabilitációhoz. Így a szociális intézmények egyrészt védelmet jelentenek, másrészt keretet nyújtanak a kiilleszkedési karrierhez.

Illusztrációként álljon itt egy eset a gyűjteményemből, mely bemutatja a kiilleszkedési folyamat egyes szakaszait. Az esetben szereplő

13 Az utóbbi időkben több hír szólt a médiában arról, hogy főleg a nagyvárosok vonzáskörzetében kialakultak olyan telepek, ahol a nagyvárosok lakásainak költségeit megfizetni nem tudók telepedtek le. Ilyen például a Tatabánya vonzáskörzetében lévő Barom-állás-dűlő, mely az M1-es megépülése előtt a város üdülőövezetéhez tartozott. A főútvonal viszont elvágta a könnyű kijutás lehetőségeit, így a telkek és házak értéktelenedtek, majd benépesültek a város hajléktalanjaival. Az ide települtek (köztük sok gyermek) még a hajléktalanszállókon vagy a városok utcáin élők jó részénél is kivettebbek, mivel már semmilyen jogcímen nem jogosultak szociális védelemre.

férfi a történet végpontján még nem jelent meg a hajléktalanszállón, de már nem sok választotta el ettől.

Az esetet gyermekvédelmi szociális munkás hozta szupervízióba. Az esetben szereplő gyermekre a szolgálat figyelmét az iskola hívta fel. Leírásuk szerint a gyermek kilencéves kisfiú, aki hajléktalan édesapjával tavaly egész nyáron, majd a tanév kezdetén is a város melletti hegyen lakott, egy fóliasátorban. Az utóbbi időkből a gyermek édesapjával az apai nagymamánál lakott, ez a lehetőség viszont az apa alkoholizmusa miatt megszűnt, így megint a hajléktalanság fenyegeti őket. A nagymama továbbra is nevelné az unokáját, a gyermek viszont az édesapjával akar élni, ezért várható, hogy megint ketten költöznek ki a hegyre. Az iskola a feljegyzés konklúziójaként kérte a szolgálat intézkedését a gyermek veszélyeztetettségének elhárítására. A gyermekjóléti szolgálat szociális munkása előbb kiment a hegyre, de ott csak az elhagyott fóliasátrat találta, majd elment a nagymama címére, ahol a csöngetésre nem jött ki senki. Már indult volna dolgovégezetlenül, amikor látott valami mozgást az udvar felől. Kiáltására a tyúkólból egy férfi, majd egy gyermek mászott elő. Így találkozott a szociális munkás először a feljegyzésben szereplőkkel. Az ezt követő beszélgetésből a következők derültek ki:

Tóth Mihály¹⁴ az 1990-es évek elejéig a kisváros legnagyobb munkaadójánál, a Szénbányák Vállalatnál dolgozott. Ekkor azonban a bányák bezárása miatt munka nélkül maradt, sok sorstársával együtt. Mivel fiatal ember volt, és sok mindenhez értett, nem esett kétségbe a munkanélküliségtől. Minden lehetséges utat felhasználva elkezdett munkahelyet keresni, gyorsan talált is egy kisvállalkozásnál szerelői munkát. Ezt azonban néhány hónap után szintén elveszítette, mivel a vállalkozás tönkrement. Ekkor feleségével úgy határoztak, hogy Budapestre költöznek, ahol Tóth Mihályné eladói szakmájában talált állást (korábban is ilyen munkakörben dolgozott), a férfi pedig rakodómunkásként helyezkedett el. Albérletben éltek, vidéki lakásukat pedig megpróbálták eladni. Tóth Mihály azonban egy fél év után ismét munka nélkül maradt. A munkanélküli segélyből már nehezen tudták az albérletet fizetni, és a vidéki lakást is fenntartani, ez utóbbit ugyanis nem tudták eladni. Végül úgy határoztak, hogy az akkor hároméves kisfiukkal visszaköltöznek T.-be. Tóth Mihály ismét felkereste régi cimboráit, bejelentkezett a munkaközvetítőhöz, ahol azonban semmi jóval sem kecsegtették. A kisváros férfi lakosságának nagy része ugyanis munka nélkül volt. Tóthnénak sikerült ismét elhelyezkednie bolti eladóként, a családfői jövedelmet ekkortól az ő fizetése jelentette. Tóth Mihály igyekezett ezt kiegészíteni alkalmi munkákkal, már amikor kapott ilyet. A több éves reménytelen álláskeresés azonban ekkorra már igencsak megviselte. Ráadásul nem tudott magával mit kezdeni az egész napi semmittevésben. Bár átvette az otthoni feladatokat, de azok nem töltötték ki a napját. A munkaerő-hivatal közreműködésével elvégzett egy targoncakezelői tanfolyamot, de ezzel sem tudott elhelyezkedni. Ahogy a később elvégzett számítógépes tanfo-

14 Az ügyfél nevét természetesen megváltoztattam.

lyam sem segítette közelebb a céljához. Egyre többször látogatta a szomszéd kocsmát, ahol régi haverjaival (akik szintén nem találtak munkát) iszogattak. Ivásra viszont kevés volt a jövedelempótló támogatás, így ekkor már az is előfordult, hogy a szekrényből vett el a konyhapénzből. Ennek egyenes következménye volt, hogy hátralékba kerültek a közüzemi díjak befizetésében. Tóth Mihályné egy darabig veszekedett, aztán egy nap kijelentette, hogy ő túl fiatal ahhoz, hogy itt menjen tönkre, ezért összecsomagolt, és hátrahagyva férjét és fiát, elhagyta a családi otthont.

Tóth Mihályt megrázta felesége távozása, újrakezdte a munka utáni hajsztát, főzött, mosott, takarított a fiára. Nyugdíjas édesanyja segített neki. A segélyekből viszont már nem tudta fenntartani a lakást, és a közüzemi díjhátralék egyre növekedett, míg végül a másfél szoba összkomfortból el kellett költözniük egy komfort nélküli szoba-konyhába. Azonban ezt sem tudták fenntartani, így végül ismét költözniük kellett, a nagymamához, aki befogadta őket, bár szigorú feltételként megszabta, hogy Tóth Mihály nem jöhet haza alkoholosan. Ekkor Tóth Mihály ismét munkát talált, ez esetben is egy kisvállalkozásnál, régi barátainak segítségével. Az italozást abbahagyta. Boldog volt. Ismét csak fél évig, mert akkor ez a kisvállalkozás is megszűnt, és Tóth Mihály ismét az utcára került. Mivel a vállalkozásnál bejelentés nélkül dolgozott, munkanélküli segély sem járt neki. Édesanyjával mindnaposak lettek a veszekedések. Az idős asszony ugyanis képtelen volt a háromtagú családot a nyugdíjából eltartani. Tóth Mihály az anyjától lopott pénzt italra költötte, s ezen végül annyira összeszólalkoztak, hogy meg is ütötte az anyját, aki ekkor összecsomagolta a fia holmiját, és az ajtó elé tette. Az akkor nyolcéves kisiút a nagymama tovább nevelte volna, hiszen nem akarta kitenni az unokáját, a gyermek viszont az apjával akart menni. Így kerültek ki először a város melletti hegyre, egy fólíasátorba. Ették, amit Tóth Mihály guberált, és amit a kirándulók hagytak, és reggel ifjabb Tóth Mihály a sátorból ment az iskolába. A nyolcéves Tóth Mihály egyébként – tanítója elbeszélése szerint – csendes, értelmes kisiú volt, aki kitűnően tanult. Tanárai csak azt vették észre, hogy egyre visszahúzódóbb és szomorúbb, és a füzetek sem olyan mintaszerűek már, mint korábban.

Az ősz beálltával a nagymama képtelen volt elviselni, hogy fia és unokája a hegyen lakik, éhezik és fázik, ezért felment és visszahívta őket. Tóth Mihály már nem ígéretet, de ismét megpróbált munkát találni. Ez alkalommal viszont már csak kisebb alkalmi munkákra futotta. Inni ugyan nem ivott, a hegyen ugyanis kenyérre sem telt, nem-hogy italra, de nem volt könnyű lakótárs. Keményen próbált munkahelyet keresni, mindent elvállalt, de stabil munkaviszonyt nem tudott találni. A helyzet a nagymama idegeit is kikezdte, nap nem múlt el kiabálás nélkül. Végül id. Tóth Mihályné a nyár beköszöntével ismét kiadta a fia útját. A kisiút továbbra is tartotta volna, de ifj. Tóth Mihály az apjával akart menni. A nagymama tehát kitette a két bőröndöt az ajtó elé, és elutazott a testvéréhez. Ekkor költözött be Tóth Mihály a gyerekekkel a tyúkólba, ahol a szociális munkás megtalálta őket.

Ami ebben az esetben különbözik a többitől, az a kisiú szerepe,

aki minden erejével ragaszkodik édesapjához, és aki a történet végpontján már valójában az egyetlen kapocs Tóth Mihály és az élet között. A történet egyébként a társadalmi integráció hálójából való kicsúszás folyamatának teljes és tipikus leírását adja. A történet további menetét sem nehéz kitalálni. Ha a nagymama ragaszkodik a fia távozásához, akkor Tóth Mihály megint mehet a hegyre. Ha a kisfiú vele tart, a gyámhatóságnak intézkednie kell. Mert mégsem élhet egy gyermek a hegyen egy fóliasátorban. Ha pedig Tóth Mihály egyetlen élethez kapcsolódó szála – a gyermekével való kapcsolata – is elszakad...

Másrészt az esetből világosan látszik, hogy Tóth Mihály esetében bizony van mire hivatkozniuk azoknak, akik szeretnének megszabadulni az általa jelített problémahalmaztól. De az is nyilvánvaló, hogy mindazok, akik segíteni akartak, nehéz helyzetbe kerültek, mivel vagy nem tudtak segíteni, vagy csak időlegesen tudtak. És a lelkiismeret-furdalástól is nehezen tudtak szabadulni, mert a közvélekedés bizony nem mondja meg, hogy például a nyugdíjas nagymamának meddig kell eltartania munkanélküli gyermekét és unokáját, és meddig kell elviselnie gyermeke idegállapotának következményeit.

Megélni a társadalom által elfogadott „tőkék” nélkül, azaz túlélési stratégiák a kiilleszkedési zónában élő csoportok esetében

Természetesen a folyamatosan a kiilleszkedési zónában élők esetében is megtalálhatjuk ugyanazokat a személyiségvonásokat, melyek a kiilleszkedési karrier során kialakulnak, és ezek ugyanúgy a túlélést szolgálják, mint a kiilleszkedési lejtőre jutott emberek esetében. Ezeket a túlélési stratégiákat a kirekesztett csoportok tagjai az elsődleges szocializáció folyamatában tanulják meg, gyakran olyan nevelési formák keretében, melyeket a többségi társadalom intézményei a kiskorúak veszélyeztetésének minősít. Hogy ezek a stratégiák mennyire nélkülözhetetlenek, azt világosan mutatja azoknak a gyermekeknek a gyors páfordulása, akik a gyermekvédelmi intézményrendszerben a középosztálybeli értékrend alapján nőnek fel, majd a származási családba való visszatérés után egyik napról a másikra hagyják el a civilizáció olyan attribútumait, melyeket megszoktak a gyermekotthoni életben.¹⁵

A túlélésre berendezkedett életformában minden dolog, amit tőkéként lehet felhasználni, tőkévé válik. A szegény vagy elszegényedő családok szempontjából ez *forrásfelhasználási problémát* jelent. Az esetek egy részében valamilyen hasznosítható jószág rendelkezésre áll,

¹⁵ Persze itt csak azokról a fiatalokról van szó, akik a gyermekotthon elhagyása után sikerrel alkalmazkodtak a származási családhoz. A többségnek ugyanis a tapasztalatok szerint nem sikerül az alkalmazkodás. Emiatt van – amiről az utógondozók gyakran panaszkodnak –, hogy amikor a fiatalnak az intézet által összegyűjtött pénze elfogy, a fiatalnak is „kitelik az ideje”. Ezt a visszafogadó anyák egyike így indokolta: „Urát nevelték a gyerekemből. Nem tudtunk vele élni.”

amivel a jövedelemhiányt legalább részben pótolni lehet, ilyen például a háztáji gazdaság, a kiadható lakásrész, vagy az a kapcsolatrendszer és tudás, mely lehetővé teszi a „fekete munkát”. Ha más lehetőségek (anyagi, tudás- vagy kapcsolati tőke) nincsenek, akkor csak az illegális vagy a közgondolkodás által elítélt lehetőségekhez lehet nyúlni. Így a szűkséget szenvedők tökéként használják például a fiatal test adta lehetőségeket. Ez a fiatal cigány nők esetében Észak-Kelet-Magyarország kis községeiben a prostitúciót illetve a gyakori gyermekszülést jelentheti.¹⁶

A túlélési stratégiák közé tartozik a piti bűnelkövetés is. A szociális munkások beszámolóí szerint vannak olyan falvak, ahol nincs idő a termés beérésére, mert már korábban lelopják a falu környéki földekről a közösség éhezői. Ezeket az ügyeket a rendőrség nem nyomozza, mert ügyis hiába tenné. Mindenki tudja, hogy ki volt a tettes, de bizonyítani nem lehet. Az ilyesféle bűnelkövetés azért is igen fájó, mert csak a szegények válnak áldozatává, ugyanis ők nem képesek a termést megvédeni. A gyermekkorúak enyhébb vagy súlyosabb bűnelkövetése is a szűkséget szenvedő csoportokban jelenik meg nagyobb számban, hiszen a gyermekek tizennégy éves kor alatt nem büntethetőek, a sok helyen hozzá nem értő gyámhatósági hivatalnokokat pedig könnyű megfélemlíteni. Így kerülnek be a megélhetési források közé a gyermekek által elkövetett bűncselekmények, melyek mögött felnőttek állnak.¹⁷ A beilleszkedett többség nézőpontjából ez a gyermekek súlyos veszélyeztetése, az elkövetők szempontjából viszont csak forrásfelhasználási kérdés. Sőt – durvábban fogalmazva – adekvát szocializáció, hiszen a gyermekeket arra kell megtanítani, hogy miképp lehet megélni olyan helyzetben, amikor a túléléshez nem állnak rendelkezésre a többség számára mozgósítható források. A szegénységnek nincsen erkölcsé, ahogy azt már Illyés Gyula is leírta a nincstelen pusztai cselédekről.¹⁸ Ha tudományos magyarázatot keresünk, akkor Maslow axiómáját¹⁹ idézhetjük, mely szerint amíg a szükségletek hierarchiájának alsóbb szintjén elhelyezkedő alapvető szükségletek (mint amilyen az étel és a hajlék) kielégítetlenek, a hierarchia felsőbb szintjén elhelyezkedő szükségletek (mint amilyen a valahová tartozás, az önértékelés, az önmegvalósítás) kielégítésére nem kerülhet sor. A legalapvetőbb szükségletek kielégítetlensége miatt ezek a

16 Lásd Gyenei Mária: A „stratégiai gyerekek” – avagy miért növekszik nálunk a csecsemőhalandóság? Népszabadság, 1998, november 14., 24–25. o. Sokan vitatják a cikk végkövetkeztetését, hogy ugyanis a szegény családok azért hoznának világra gyermekeket, hogy azután az utánuk kapott jövedelmekből éljenek. Lásd Mózer Péter: Utak és lehetőségek a szegénység visszaszorítására. Egy konferencia margójára. Háló, 2000, október, 14–15. o. Én sem gondolom, hogy az összefüggés egyértelmű lenne, de tény, hogy a mély szegénységben élő családok jórésztében az egyetlen stabil jövedelmet a gyerekek után kapott segélyek jelentik.

17 Lásd Dér Mária: Az ártatlanság kora. Gyermekbűnözés Budapesten. Belügyi Szemle, 2001, 7–8. sz., 125–148. o. A Klubrádió Hetes Stúdió című műsorában pár héttel ezelőtt megszólaltatták a jászladányi iskola-ügy nem cigány szülőit is, akik beszámoltak arról, hogy a túlkoros cigánygyerekek pénzt követeltek a kicsiktől, hogy beengedjék őket a vércé.

18 Illyés Gyula: Puszták népe. Budapest, 1974, Szépirodalmi Kiadó.

19 Abraham H. Maslow: Motivation and Personality. New York, 1954, Harper and Row.

családok képtelenek biztosítani azt a védelmet és támogatást, ami a gyermek beilleszkedett felnőtté válásához nélkülözhetetlen lenne.²⁰

A szegény sorsú családok esetében tőkeként hasznosulnak a *közösségi kapcsolatok* is. A „kebelbeli védelmek” rendszere nélkül szegénysorban túlélni lehetetlen. A közösségi védelem tartalmai között szerepelnek az információk, melyek lehetővé teszik a jövedelemszerző lehetőségekről szóló hírek hatékony terjedését. De ugyanígy felbecsülhetetlen értékűek a kölcsönök, a levetett használati tárgyak, a gyermekek gondozása a szülők távolléte idején, hajléktalanná válás esetén a befogadás, és így tovább. A szélsőséges bizonytalanság körülményei között a szegény közösség tagjainak ezek a „kebelbeli védelmek” jelentik a legalapvetőbb biztonságot. Ennek fényében merőben más megvilágításba kerülnek például a segélyosztást követő kocsmai mulatózásokról szóló beszámolók, melyeket gyakran hallunk azoktól, akik ezekkel a történetekkel igyekeznek bizonyítani a szegény közösségek tagjainak felelőtlenségét. A kocsmá a közösségi együttlét helye, ahol a közösségi kapcsolatok megerősítése zajlik. E közösségi kapcsolatok pedig adott esetben fontosabbak lehetnek, minthogy másnap tudnak-e a gyerekeknek ruhát vagy tanszert venni. Ebben az esetben a „ma nekem, holnap neked” és az „elég minden napnak a maga baja” ősi életelve nyilvánul meg.

A túlélés kényszere felől tekintve azok a viselkedések is hatékony megbirkózási stratégiának mutatkoznak, melyek a legtöbb problémát jelentik a szociális munkásoknak. Ilyenek a szociális szolgálatok forrásaitól való hosszú távú függés (ezt gyakran élőködésnek minősítik), az agresszió és a nyomásgyakorlás más formái (például a szegény közösség tagjainak csoportos és fenyegető megjelenése a hivatali szobában), a manipuláció olyan formái, mint amilyen a tények elferdítése és bizonyos megállapodások megkötése olyan esetekben, amikor az ügyfélnek nyilvánvalóan esze ágában sincs az egyezséget betartani.

A szociális szolgálatok nyújtotta források nélkülözhetetlen feltételei a szegény kliensek életének. A szociális szolgálatokat viszont létrehozóik átmeneti segítségnek szánják, melynek célja a nehéz helyzetből való kijutás előmozdítása, az önfenntartás képességének helyreállítása. A tartósan a szegénység viszonyai között élők viszont vagy már rég elveszítették, vagy meg sem szerezték azokat a „tőkéket”, melyek lehetővé tennék az önálló egzisztenciának a szociális szolgálatoktól független fenntartását. Ezért a hosszú távú kapcsolatot a források hivatali őrzői előbb-utóbb értelmetlen nyúglódásnak fogják látni. Ezt a véleményüket még alá is támasztja, hogy hiába mondják el a klienseknek, mit kellene csinálniuk, azok nem fogják a tanácsokat követni. A források őrei gyakran nem veszik figyelembe, hogy az ígéretet betartásának feltételei vannak, és ezek a tartósan szegény kérelmezők esetében egyáltalában nem állnak rendelkezésre.²¹ A gyermek-

20 Lásd Katz Katalin: Aki szegény, az a legszegényebb. Család, Gyermek, Ifjúság, 1993, 6. sz., 32–37. o.

21 Egy másik tanulmányomban – Kozma Judit: Szociális diagnózis. Esély, 2001, 3. sz., 61–94. o. – már egy esettanulmány kapcsán részletesen elemeztem ezt az összefüggést.

védelmi támogatást például a gyerekekre kell költeni a hivatalnokok álláspontja szerint. A nélkülöző gyerekek azonban nélkülöző családokban élnek, ahol a befolyt jövedelmeknek az egész család fenntartását kell szolgálniuk, és nem pusztán a gyermekekét. A segély „nem rendeltetésszerű” felhasználása tehát nem a felelőtlenség bizonyítéka, hanem a felelősségnek a helyzetből adódó más megítélését tükrözi. A segítőknak tehát a tehetetlenség érzésével is meg kell küzdeniük, és nemcsak azért, mert szavaik nem érnek célba, hanem azért is, mert segítségük nyilvánvalóan nem elegendő ahhoz, hogy klienseik ezen csoportja kijusson a szélsőséges nélkülözésből és létbizonytalanságból. A tehetetlenség érzésével – mint már fentebb az esettanulmány nagymamájának esetében is láttuk – igen nehéz együtt élni. Így a tartós szegénység helyzetében élők általában előbb-utóbb azzal a problémával szembesülnek, hogy miképp lehet a vonakodó hivatalnokokat rákényszeríteni az oly szükséges források megnyitására. A rákényszerítés eszköztárát pedig a tapasztalatok alakítják ki. Ha a segélyt krízis-segélynek nevezik, akkor a hozzájutás legbiztosabb módja a krízis minél látványosabb és kényszerítőbb bemutatása.²² Ha a segítségre „érdemesnek” a „körülmények ártatlan áldozatának” kell lennie, akkor a kérelmező nyilvánvalóan azt fogja bemutatni, hogy mennyire ártatlan áldozat. Ha a források fölött örökösök meg lehet félemlíteni a tömeges megjelenéssel, és a jelenlévő társak támogatása hatékony ellenszernek bizonyul a kérelmező saját félelmének kezelésében is, akkor nyilvánvalóan nem egyedül fog megjelenni a segélyért folyamodó a hivatali helyiségben. Ha a forrás megnyitásának feltétele az ígéret, akkor lesz ígéret is. Ezek a „felállások” már a szereplők megjelenése előtt meg vannak írva a társas szabályok láthatatlan nagykönyvében.

Mindezekben a helyzetekben nem elsődlegesen pszichológiai jelenségekkel – az egyének személyiségének valamiféle megnyilvánulásával – van dolgunk, hanem egy szociálpolitikai problémának a mindennapi életben tapasztalható vetületével találkozunk: eszerint bizonyos társadalmi rétegek számára csak olyan *túlélési stratégiák* hozzáférhetőek, amelyek a többség számára elfogadhatatlanok. Ez viszont azt jelenti, hogy bizonyos rétegektől a társadalom megvonta az élethez, de legalábbis a törvénytisztelő élethez való jogot. Ezen a rendelkezésre álló támogatások (segélyek) léte nem változtat, ugyanis már az egyszerű számolási műveletek során kiderül, hogy a segélyekből megélni nem lehet. De az is tény, hogy a legszegényebb társadalmi csoportok számára a szociális szolgálatok is – ez esetben önhibájukon kívül – a túlélés puszta eszközévé váltak, ahelyett hogy a nehéz helyzetekből való kikerülés eszközei lennének. A szociális szolgálatok illetén csapdahelyzete (hogy ugyanis a probléma megoldásának eszköze helyett a probléma keretévé váltak) világjelenség, melyen a szociális szakma egymaga nem tud változtatni, mert az egyetlen lehetséges változtatási stratégia a munkahelyteremtésre alapozott társadalompolitika lenne.

²² Lásd fentebb a „krízis-szcénáról” írottakat.

Összegzés helyett: A szociális munka lehetőségei a tartósan szegény családok gondozásában

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a szegénység pszichológiai következményeinek kezelése nem pszichológiai, vagy legalábbis csak érintőlegesen pszichológiai kérdés. A kérdés lényege, hogy vannak társadalmunkban olyanok, akik nem képesek befolyásolni saját életfeltételeiket, azaz nincsen hatalmuk, ami ezt lehetővé tenné. Így bármennyire is riasztó lehet a többségi társadalom tagjai számára, a megoldás csak a hatalmi egyenlőtlenségek csökkentése lehet. Ez elsődlegesen közösségi megoldásokat jelent: a kisebbségi önkormányzatok megerősítését, az együtt élő többségi és kisebbségi csoportok közötti párbeszéd előmozdítását²³, hatékony iskolai programokat a közügyekben való részvételhez szükséges tudás elsajátítására, kreatív megoldások keresését, melyekkel a hiányzó tőkét elő lehet teremteni²⁴.

De a tartós szegénységgel kapcsolatos problémák kezelése mindezekelőtt és mindenek felett a társadalmi integrációt legfőbb értéknek tekintő szociálpolitikát feltételez, olyan szociálpolitikát, melynek alapfeltevése, hogy minden állampolgárnak joga van azokhoz a forrásokhoz, melyek elérhetővé teszik az életminőségnek azt a minimumát, amely lehetővé teszi az emberi méltóság érvényesülését, valamint a demokratikus folyamatokban való részvételt.²⁵ A szociális munkának a legutóbbi időkben kialakult – elsődlegesen a helyi közösségekre alapozott – formái egy ilyen szociálpolitikának jó eszközei lehetnek. Mivel egy másik előadás témája lehetne, csak felvillantom egy ilyesfajta szociális munka alapelveit. A nemzetközi szociális munka irodalomban ezt a fajta tevékenységet a kirekesztést elutasító szociális munka (antioppressive social work) fogalmával nevezik meg.

A kirekesztést elutasító gyakorlat lényege a hatalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítése (empowerment). A szociális munkás tevékenységének tartalma a szolgáltatás „felhasználójának” segítése olyan tudások, készségek elsajátításában, valamint olyan források létrehozásában, amelyek szükségesek a környezetnek a felhasználó érdekeihez igazodó átalakításához. A hatalmi egyenlőtlenség kiegyenlítésének elve kizárja a hagyományos szakember–kliens viszonyra jellemző tekintélyrendet, és a felek között az egyenrangú viszonyt hangsúlyozza. A kliens e viszonyban „felhasználóvá” válik, aki igénybe veszi a szociális munkás szakértelmét. Az egyenrangúság egyúttal azt is jelenti, hogy a felhasználók részt vesznek a szociális szolgáltatásokkal kapcsolatos döntésekben, és módjukban áll értékelni a megkapott szol-

23 Ami számomra az elmúlt időszak nagy iskola-botrányaiban (legutóbb például a jászladányi esetben) szakmai szempontból a legelképezetőbb volt, hogy a konfliktus kialakulásakor nem volt senki, aki párbeszédet kezdeményezett volna a kisebbségi csoportok tagjaival, és nem kereste velük együtt a megfelelő kezelés lehetőségeit.

24 Hajdú-Bihar megyében például több helyen jól működik a kisebbségi családok földhözjuttatásának programja, bár tény, hogy az ilyen gazdálkodás segítése is nagy problémát jelent az önkormányzatoknak.

25 Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek. A Szociális Szakképzés Könyvtára. Budapest, 2000, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 265. o.*

TANULMÁNYK

gáltatást. A kirekesztést elutasító gyakorlat a szociális munkás tevékenységét a helyi közösséghez köti, s ez megszünteti a korábbi, nagy és elidegenedett bürokráciákhoz való kötöttséget, és a szociális szolgálatokat szervezetileg közelebb hozza a felhasználók mindennapi életteréhez, sőt beépíti abba.²⁶ Ez az új gyakorlati modell – kapcsolódva az állampolgárok önszerveződő csoportjaihoz – erősen átpolitizálja, az emancipációs törekvések színterévé teszi a szociális szolgálatokat. A kirekesztést elutasító szemlélet megjelent a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetségének (International Federation of Social Workers) 2000-ben, a montreáli közgyűlésen elfogadott nyilatkozatában is, amely a szociális munka lényegét igyekszik megfogalmazni a jelen társadalmában és amely a szociális munkások központi törekvésévé az emberi és állampolgári jogokért, a társadalmi igazságosságért vívott küzdelmet teszi.²⁷

26 Bamford, Terry: *The Future of Social Work*. London, 1990, Macmillan, 89. és kk.o.; Dominelli, Lena: *Antioppressive Practice in Context*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm (szerk.): *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 1998, 3–22. o.; Burke, Beverly – Harrison, Philomena (1998): *Anti-Oppressive Practice*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm szerk.: *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 1998, 229–239. o.

27 International Federation of Social Workers – IFSW : *A szociális munka új definíciója*. Háló, 2000, november, 4–5. o.

SZAKÁL GYULA

A társadalmi tőkéről röviden¹

Egy társadalom sikerét, a fiatal generáció karrieresélyét igen nagymértékben alakítja egy adott közösség (nemzet) társadalmi tőkéje. Ezt a napjainkban oly divatos fogalmat sokan és sokféleképpen próbálták meghatározni, mind ez idáig sikertelenül. A terminológiai viták során azonban egy dologban mindenki egyetértett: abban, hogy a társadalmi tőke a 21. század gazdaságának egyre fontosabb erőforrásává válik.

A marketinggel és a vezetéselmélettel foglalkozó közgazdászok sokkal előbb vették észre, mint a szociológusok, hogy a 20. század végéhez közeledve valami megváltozott az emberi kapcsolatokban. Megszületett a „konfetti-társadalom” leírása, amelyben az emberek közötti különbségeket már nem annyira a státus és a pozíció, hanem az *élethelyzet*, az *életút* és az *életstílus* különbözősége határozza meg.² Egyre gyakrabban beszélnek az *összemosódott*, *töredezett* és a *kapcsolt* társadalomról, amelyben a digitalizáció *attitűd* és *kompetencia* alapon kapcsolódnak össze az emberek.³

Francis Fukuyama a nagy visszhangot kiváltott *Bizalom* című könyvében nem kevesebbet állít, mint hogy a társadalmi tőke lesz az az erő (ő ezt némileg beszűkítve a bizalommal azonosította), amely a modern társadalmak sikerét biztosítja. Megítélése szerint a 21. századi társadalmak bizalom nélkül „*sose tudják majd hasznosítani az információs technika hatékonysága kínálta előnyöket*”⁴.

A kérdés ilyenén való tematizálására kétségtől új, de a gazdasági folyamatok kulturális „beágyazottságára” már régen felfigyeltek. Egy amerikai kutató, L. J. Haifan az 1940-es években a barátság, a jóakarát és az emberek egymás közötti érzékenységének a fontosságáról beszélt.⁵

De erre a gondolatmenetre fűzhető fel Max Weber „protestáns eti-

1 A tanulmány elkészítését az OKTK A.1847/V/01 sz. kutatása és a Széchenyi Egyetem Kutatási Alapja támogatta.

2 Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta*. Osiris, 2000. 60. o.

3 Jonas Ridderstråle – Kjell A. Nordström: *Funkey business*. KJK–Kerszöv, 2001. 115. o.

4 Francis Fukuyama: *Bizalom*. Európa, 1997. 45. o.

5 Bővebben Csath Magdolna: *Erős társadalmi tőke, sikeres nemzet*. *Valóság*, 2002/5, 82–91. o.

kája” is. Itt nemcsak a szorgalom (túlmunka) és a takarékoság vállaláserkölcse válásáról van szó, hanem olyan társadalmi erények megerősödéséről, mint a tisztesség, a megbízhatóság, az együttműködési készség és a mások iránti elkötelezettség. Ezeknek az általános erényeknek a puritán kegyelemtani megalapozása új közösségek kialakulását, ezzel végső soron az egyéni képességek sokkal hatékonyabb kibontását szolgálta.

A magyar közgazdászok és szociológusok előszeretettel hivatkoznak Bourdieu-re, Colemanra vagy Granovetterre, miközben teljesen figyelmen kívül hagyják – vagy nem is tudnak róla –, hogy a magyar Láng Lajos már 1881-ben észrevette és leírta azokat a magatartástípusokat, amelyeket a közgazdasági szaknyelv előnyszerző, előny megtartó és hátrányelhárító stratégiaként ír le. Pontosan érzékelté, hogy a modernizáció által megnövekedett kiadásokat a költségek visszafogásával nem lehet kompenzálni. Társadalmi ügyességünk, hatékonyságunk (skyll) révén hozhatjuk magunkat olyan helyzetbe, amivel növelhetjük bevételeinket. Kapcsolataink kiépítése és ápolása, a baráti hálóba való befektetés az egyedüli hatékony magatartás. Alig három évtizeddel később az ugyancsak magyar Leopold Lajos Színlelt kapitalizmus című művében a társadalom mikroszerkezetében „a termelt készletek uralmára” hívja fel a figyelmet. A családban és az emberek együttműködésében megjelenő mentalitás és minőség alapvető fontosságú, ami a társadalom látható egészének a jellegzetességeit és a teljesítményét is meghatározza.⁶ Az emberi kapcsolatokban megjelenő erőforrás – társadalmi tőke – fontosságára már régen felhívták a figyelmet. A folyamatok napjainkban is ugyanazok, csak a kifejezések tűnnek némiképpen archaikusnak.

Teljesen mindegy, hogy a társadalmi tőkét általános értékkel egy közösség kulturális attitűdjeivel hozzák kapcsolatba, vagy pedig az egyén oldaláról, annak kapcsolatai felől közelítik meg, annak erőforrás jellegét senki sem vitatja. A társadalmi tőke az erőforrásoknak a családi (families), baráti (friends) és vállalati (firms) kapcsolatokban rejlő készlete, amelyek személyek közötti viszonyokban öltenek testet. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a tőke birtokában mások erőforrásait képesek vagyunk kisajátítani. Ez lehet egy jól fizető állás, előnyös hitel vagy extraprofitot hozó gazdasági információ. A társadalmi tőke egyes elemei, mint pl. a bizalom, bizonyos szituációban megjelenhetnek önálló erőforrásként is, de egy nagyobb értékhaló részeként is. A jóakarát, a tisztesség, a segítségnyújtás, a kölcsönös bizalom és az érre épülő közösségi identitás nélkül működésképtelen lenne. A társadalmi tőke leírása nem könnyű feladat, de abban mindenki egyetért, hogy akkor jön létre, amikor olyan módon változnak meg az emberi kapcsolatok, hogy ezáltal az egyének és a közösségek ereje megnö-

⁶ Bővebben Szakál Gyula: Vállalkozó győri polgárok. L'Harmattan, 2002. 52. o.

vekszik.⁷ Robert Putnam a társadalmi tőke négy legfontosabb összetevőjének a szoros társadalmi hálót (1), a civil szerveződések erősségét (2), a közösségi (helyi) azonosságtudat és szolidaritás erősségét (3) és a bizalmat, a támogatást (4) tekinti. Ehhez azonban szükség van a közösség vagy a folyamatok zártságára, stabilitására, ideológiára és még számos kiegészítő feltételre.⁸ Bármely oldalról közelítünk is a kérdéshez, az mindenképpen igaz, hogy az emberi kapcsolatokban rejlő erőforrás nagyon könnyen és gyorsan pénzre, vagy abban kifejezhető előnyökre váltható. A keletkezés, működés és az elmúlás folyamata eléggé specifikus, hiszen egy ország társadalmi tőkéje senkinek sem a tulajdona, hanem annak a társadalmi szerkezetnek a sajátja, amelybe az egyén beágyazódik. A tárgyi tőkébe való befektetés azért nem szuboptimális, mert a befektetők optimális körülmények között hozzájuthatnak a befektetés hasznához. Ezzel ellentétben a társadalmi tőke egyrészt közjószág jellegű, amihez bárki hozzáférhet, akár passzívan is élvezheti annak minden áldását, másrészt ez az erőforrás-potenciál személyekben, közösségekben is feldúsulhat, kirekesztve onnét másokat.

A vizsgálódás körét és a megközelítési szempontokat alaposan kibővítette G. Hofstede holland kutató, aki 1967 és 1973 között negyven országot összehasonlítva igyekezett meghatározni a nemzeti kultúrák sajátosságát. Az országok vizsgálatának szempontjai a siker és a sikertelenség köre szerveződtek, így óhatatlanul érintették a társadalmi tőke területét is, noha ezt a kifejezést a szerző nemigen használta. (Táblázatai a függelékben.) Megállapításait öt összetevőre redukálta, amivel kiválóan modellezhető a siker is nemzeti szinten és jól összehasonlítható a különböző országok. A hatalomtól valló távolság mértéke (1), a bizonytalanságkerülés és a kockázatvállalás mértéke (2), az individualista szemlélet kontra kockázatvállalás mértéke (3), a férfias versus nőies értékrend (4), valamint az időhöz való viszony (5) lényegében a társadalmi tőke egy-egy komponensét és működési irányát jelöli ki.

Mit is jelentenek ezek a tulajdonságok? Ha egy társadalomban nagy a különbség a politikai és gazdasági elit valamint az átlagpolgárok között, ez a helyzet a társadalmi tőkét erősen gyengíti. A hatalmon lévők nem kíváncsiak az állampolgárok véleményére, viselt dolgaik megítélése és különösképpen a következményei sokkal in-

⁷ A kutatók mindegyike egyetért abban, hogy a közösség egészének a hatékonyságnövekedése felől kell megvizsgálni a kérdést. Így egy bünszövetkezet tagjai egymás iránti bizalma, korrektsége és segítségnyújtása nem tartozik a társadalmi tőke körébe. Ugyancsak nem sorolható ide a járadékvadász magatartás (rent seeking) kialakulását elősegítő erőforrás koncentráció megjelenése sem. Járadékvadászaton azt a magatartást értik, amikor egy lobbis többnyire állami segítséggel mesterségesen korlátozza a kínálati piacot. E jogi eszközökkel teremtett hiány az árakat a közgazdaságilag optimális szint fölé emeli, ami a kivételes helyzetben lévőknek extra jövedelemhez juttatja. A csoport által birtokolt jövedelem azonban a társadalom egésze szempontjából egyértelműen veszteséget jelent. Ezt a szakirodalom holtteher-veszteségnek hívja.

⁸ James S. Coleman: Társadalmi tőke. Idézi: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): A gazdasági elit szociológiája. AULA, 1994. 99–127. o.

kább politikai ellenfeleik erejétől függnnek, mintsem a jogtól. A nagy hatalmi távolság minden esetben az anyagi erőforrások egyenlőtlen elosztásával is jár (GINI index). Az elit többletjogai és hivalkodó anyagi helyzete növelik a korrupciót, a bűnözést és egyéb deviáns cselekvéseket, tehát gyengítik a társadalmi tőkét. Különösen akkor válik igazán veszélyessé ez az állapot, amikor a lehetőségek hiánya és ezáltal a szerepek hosszú időre, nemritkán több generációra meghatározottak. Ha az emberek látják – mert ez a tapasztalatuk –, hogy nem-hogy nekik, de még a gyerekeiknek sem lesz jobb az életük, akkor az irigység akár még gyűlölet formájában is megjelenhet. Amennyiben a self-made man szerepe nem válik „tömegélménnyé”, akkor a „dögöljön meg a szomszéd tehene is” mentalitás komoly fékezőerőt jelent a társadalom egésze számára. A szülők, nagyszülők élményei annyira erősek, hogy a kelet-európai társadalmaknak ez a vonása még a legnagyobb váltások után is megmaradni látszik, noha éppen elemzéseink világítanak rá, hogy a fiatal generáció optimizmusa igen erős.⁹

A második jellegzetesség, a kockázatvállalás mértéke ugyancsak kapcsolatban áll a hatalomtól való távolság arányával. Azokban a közösségekben (nemzetek), ahol történelmileg nagy a hatalomtól való távolság, ott az emberek többsége igyekszik elkerülni a döntéseket és az azokkal járó kockázatot. Vizsgálatainkból is kitűnik, hogy amíg a rendszerváltó elitek legfiatalabb képviselői is igen gyorsan megtanulták a régi szerepkészlet szinte minden elemét, addig a politikával egyáltalán nem foglalkozó társaik a társadalmat egészen máshogy kezelik el. Megítélésük szerint a stabil munkahely, a biztonság és az önmagáért való kemény munka nem dicsőség. Az idősebb korosztályokra jellemző extenzív munkakultusz (főállás, másodállás, ügyeskedés) rájuk már nem jellemző. Pontosan látták ugyanis, hogy ezzel a módszerrel szüleik csak igen lassan jutottak előre. (A Trabanttól verítékes út vezetett a Ladáig vagy egy 10–15 éves nyugati kocsiig.) Csak egy munkahely legyen, de a munkát fizessék meg. Ha valami jobb adódik, akkor rögtön távozni kell. Kívánságaik már nem a vágyak világába tartoznak, hiszen egy kezdő menedzser és informatikus fizetése megalapozza stabil világképüket.

Az individualista értékrendet a teljesítményorientáltság, az intézményektől és a közösségi értékektől való függetlenség jellemzi. A hangsúly mindig az egyéni kezdeményezésen és a teljesítményen van. Alapértékei igen hasonlítanak a férfias kultúra jellemzőihez. A férfias társadalomban az erő, a teljesítmény, a pénz és az ambíció a legfontosabb értékek.

Figyelmet érdemel még egy társadalom időszemlélete is. A hosszú távon gondolkodó kultúrák a pillanatnyi egyéni érdekek helyett a közösség hosszú távú igényeit veszik figyelembe. Fontos számukra az oktatás, a kultúra és az egészségi állapot javítása. A rövid távon gon-

⁹ Lásd: Hámori Balázs: Érzelemgazdaságtan. Kossuth, 1998. 53. o. Továbbá Böhm Antal – Ferenczi Zoltán – Szakál Gyula: A Széchenyi István Főiskola hallgatóinak véleménye Győrről és önmagukról. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2000.

dolkodó nemzetek számára az egészség feláldozható a pillanatnyi siker eléréseért. Ismeretigényüket a rövid idő alatt elsajátítható gyakorlatiasság és a gyorsan eladható tudás jellemzi.

A fiatalok kapcsolata a magyar társadalmi tőkével

A társadalmi tőke legáltalánosabb bázisát az a családi és baráti háló képezi, amelyekkel a hallgatók naponta kapcsolatban vannak. A korábbi évek kutatásai jelzik, hogy a barátok száma a kilencvenes években jelentősen csökkent. A vizsgálat során megállapították, hogy a megkérdezettek 1993-ban még 7,1, 1997-ben már csak 4,5 barátot említettek meg.¹⁰ Saját vizsgálatunkban a család által birtokolt baráti háló nagyságát mértük fel. Az arányok jelentős csökkenéséről szólnak. Mindössze 3,8 személyt jelöltek meg, akikkel a család rendszeresen összejár. Úgy tűnik, a közgazdászhallgatók családjai kapcsolatszegények (2,7), míg a munkanélküliek és szüleik ápolják a legintenzívebb (5,1) kapcsolatokat. Természetesen még ez a szám is igencsak szegény hálót takar. Nehezen alkalmazható a magyar viszonyokra Granovetter felvetése a „gyenge” és „erős” kötésekről.¹¹ Az elmúlt másfél évtizedben ugyanis alaposan megváltozott a családok kapcsolatrendszere.

Családja hány személlyel szokott rendszeresen összejönni?

	Köz- gazdász	Tanító- képzős	Jogász	Agrár	Mérnök	Munka- nélküli	Átlag
Rokon	5,8	10,9	10,7	10,9	11,0	8,9	10,3
Szomszéd	2,3	2,1	3,1	2,5	2,8	3,6	2,7
Munkatárs	3,0	4,2	4,1	3,9	2,9	4,3	3,7
Egyéb	2,8	6,8	6,8	2,7	4,0	7,4	5,0

A közös „brigádvacsorák”, a közös „névnap-ünneplések” alaposan visszaszorultak. Korábban ebből a tágabb körből családi barátságok alakultak ki. Ma átlagosan 3,7 emberrel találkoznak rendszeresen a fiatalok családjai. A legnagyobb számot a munkanélküliek esetében találtuk, de még az sem érte el az 5 főt. Bátran állíthatjuk tehát, hogy napjainkban a magyar családok igen kapcsolatszegény környezetben élnek. Ez vonatkozik még a családi kapcsolatokra is. Mivel személyekre kérdeztünk rá, így az átlagos 10,3-as szám 2–3 családot takar. A szülők és gyermekeik között még igen, de a testvérek között már nem túl nagy a rendszeres kapcsolattartás. A legrosszabb helyzetben a szomszédsági kapcsolatok vannak. Ez annál is figyelemreméltóbb, mert egy korábbi vizsgálatból tudjuk, hogy hallgatóink közel fele falusi, kisvárosi térségből származik, ahol még áttekinthetőbbek a vi-

10 Albert Fruzsina – Dávid Beáta (1998): A barátokról. Társadalmi Riport, 257. o.

11 Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991): A „gyenge kötések” ereje és gyengesége. In: Utasi Á. (szerk.): Társas kapcsolatok. Budapest, Gondolat.

szonyok. Az „egyik” kategóriába az egykori munkatársak, szomszédok, iskolatársak kerültek. A válaszadók mindössze 1–2 százaléka jelölte meg, hogy több-kevesebb rendszerességgel 30–40 emberrel tartják a kapcsolatot. Kérdésünk nem a kapcsolattartásra irányult, így nem tudjuk, hogy ez a nagyon szűk létszámú baráti kör mennyire erős kötésű. Azt kérdeztük: támaszkodhatnak-e rájuk, ha bajba kerülnek. A témával foglalkozó szakemberek megállapításai szerint az erős kötések inkább a státusfejlesztés, a gyenge kötések pedig a státusgyarapítás folyamataival kapcsolatosak. Esetünkben azért találtunk ellentmondást, mert hallgatóinknak még 10 százaléka sem értékelte magát a felső és a felső középosztályba tartozónak. Többségüknek tehát a státusgyarapítással kellene törődnie. A gyenge kötések használata különösen akkor hatékony, ha az apa foglalkozási státusa alacsony. Esetünkben a diplomás apák aránya alig haladta meg a 30 százalékot, ami ugyancsak igényelné a gyenge kötések kiépítését. A szakemberek még vitatkoznak a kötéstípusok valódi hatékonyságáról, de az mindenképpen bizonyítható, hogy a kapcsolatgyenge (mindkét típus hiányzik) családok esélyei napjaink átalakuló piacgazdasági viszonyai között igen gyengék. A helyzet paradoxona abban áll, hogy amíg az átalakulás nehézségei miatt lenne szükség a kapcsolatok mind nagyobb számú kiépítésére, addig maga az átalakulás folyamata rombolja leginkább az emberi kötelékeket. Albert Fruzsina és Dávid Beáta már idézett tanulmányában a kapcsolatszegény (semmi támogatást nem ad és nem is kap) háztartások számában 1993 és 1997 között közel 10 százalékos (25%-ról 33%-ra) emelkedést tapasztalt, míg a kapcsolatgazdag (támogatást ad és kap) családok aránya 55 százalékról 34 százalékra esett vissza.¹² Különösen rossz helyzetben vannak az alacsony iskolai végzettségűek, az idősek és a munkanélküliek. A helyzet paradoxonát az jelzi, hogy ezeknek a csoportoknak lenne a legnagyobb szükségük a kapcsolatokból meríthető segítségre.

A kapcsolatháló egyetlen megbízható elemének a családot tekinthetjük. A hasonló témával foglalkozó kutatások mindegyike megerősítette a családi-rokoni kötelékek fontosságát Magyarországon. Az Angelusz–Tardos szerzőpáros egy másik tanulmányában a barátok számának csökkenésével a család szerepének a felértékelődését jelezte.¹³ A munkahelyek megtartása az új vállalkozások megindítása és az anyagi javakért való küzdelem a család fontosságát értékelte fel.

Saját kutatásaink során a karrieresélyeket a társadalmi tőke nagyságának a szemszögéből vizsgáltuk. A magyarországi ún. „fordított kétharmados” társadalomban, ahol a tehetség és a szorgalom, a tenniakarás eloszlása korántsem harmonizál az anyagi javak szétterülésével, ott ezt a történelmileg kondicionált kedvezőtlen helyzetet a nagy társadalmi tőke tudná csak javítani. Némileg szűkítetten első-

¹² Albert Fruzsina – Dávid Beáta im. 262. p.

¹³ Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: Társadalmi Riport, 1998, 241.o.

sorban a bizalomra és a segítőkészre koncentráltunk, amiket viszont már több oldalról közelítettünk meg.

Kiben bízna és milyen mértékben?
(1 legkevésbé – 10 leginkább)

	Hallgatók	Munkanélküliek
Apa	9,59	8,90
Anya	9,47	8,26
Testvér	8,86	8,01
Barát	8,54	8,07(!)
Nagynéni/bácsi)	6,73	6,41(!)
Unokatestvér	6,71	6,66
Iskolatárs	6,61	6,40
Igazságszolgáltatás	5,18	3,86
Egyházak	4,79	3,49
Rendőrség	4,78	3,66
Szomszédok	4,75	5,05
Segítő egyesület	4,48	3,44
Szakszervezet	3,95	2,58
Politikai szervezet	3,12	1,95

Az eddig is ismert volt, hogy a magyar bizalmi erőforrás csak a szűk család keretei között működik. Az apa és az anya vezető szerepe kiemelkedő. Minimálisan ugyan, de az apa bizalmi pontszámai magasabb értéket mutatnak. A különbség a mérlegelés hibahatáraiból és a kérdés általános jellegéből egyaránt adódhat. Az apai bizalom ereje a stabilitás patriarchális jellegéből eredően is különbözhet. A számok egyértelműen jelzik a magyar társadalom bizalmi tőkéjének kiterjedését, illetve tagolódását. Az első és legfontosabb bizalmi kör (tőkenagyság) a szűk családra (szülők, testvérek) koncentrálódik. Szükséges kiemelni, hogy a barátok értékelése igen megközelíti a szűk családit, sőt a munkanélküliek esetében minimális mértékben ugyan, de megelőzte a testvérekét. A korábbi adatokkal összevetve (a barátok kis száma) a valóban szűk, de stabil baráti kör inkább emocionális alapon szerveződik, és az erős kötések kategóriájába tartozik. Az első bizalmi kört alapos leszakadással a kiterjedt család (nagynéni/bácsi, unokatestvérek) és a jelenlegi vagy egykori iskolatársak jelentik. A kiterjedt család erejének gyengülését jelzik, hogy az iskolatársak szerepe a bizalmi erőforrások áramoltatásában azonos a tágabb családdal.

A személyes kapcsolatokat nélkülöző intézmények bizalmi megítélése alaposan leszakadva képes követni az első két csoportot. A szomszédok is ebbe a körbe tartoznak, annak ellenére, hogy ez a kategória közvetlen, interperszonális jellegéből adódóan jobb megítélést érdemelne. A baráti kapcsolatok létszáma azonban már jelezte, hogy Magyarországon ez a viszonyrendszer sem működik igazán.

A hallgatók és a pillanatnyilag nehéz helyzetben lévők értékelésében lényeges különbségek találhatók. Elsőként kell megemlíteni a munkanélküliek erősebb bizalmatlanságát a társadalom egészével szemben. A két csoport életkorában számottevő különbséget nem találtunk és a társadalmi helyzetük is igen hasonló volt. Elgondolkodtató viszont, hogy az a pár éves élettapasztalat, amit nem az iskolában szereztek meg, ilyen módon is megjelenik. Az általános pesszimizmus mellett három esetben találtunk lényegesnek mondható különbséget. A munkanélküliek bizalma édesanyjukban némileg megingani látszik. A többi kategóriát vizsgálva egy kézenfekvő magyarázat adódik: a munkanélküliségért (szakmaválasztás) talán az édesanyját hibáztatják. Segítséget is kevésbé tudnak otthonról kapni. Erre utal, hogy a barátok bizalmi megítélése a testvérekével egyenlő mértékű és a szomszédokkal való kapcsolat is kedvezőbb. A hivatalos segítő szervezetek (egyesületek, szakszervezetek) megítélése volt a legrosszabb. Őket már csak a politikai szervezetek tudták alulmúlni, a bizalom hiányát tekintve.

Az intézményekhez való viszony (ehhez kapcsolva a családot is) egy alapvetően bizalomhiányos társadalmat jelez. A társadalom egészét reprezentáló intézmények bizalmi foka egy tízfokozatú skálán a hallgatóknál 4,38, a munkanélkülieknél pedig 3,16 volt. Az ellensúlyozó szűk család szerepe is egyre zsugorodik. A munkanélküliek körében a barátok már a testvérekkel azonos bizalmi kategóriába kerültek.

Az intézményi kereteket szeretnénk volna átlépni a társadalmat reprezentáló személyes kapcsolatok irányába. A kutatás során olyan személyeket kerestünk, akiknek a hivatásuk gyakorlásához elengedhetetlen a bizalom. Emberekkel kerülnek kapcsolatba, informálnak, emberi sorsok fölött döntenek, etikai normákat közvetítenek és minden esetben a társadalom intézményeit képviselik.

Kiben bízik, milyen mértékben?
(1 legkevésbé – 10 leginkább)

	Hallgatók	Munkanélküliek
Orvos	7,21	6,94
Tanár	6,72	5,64
Bíró, ügyész	5,59	4,37
Pap, lelkész	5,19	3,79
Újságíró	3,45	2,90
Politikus	2,66	2,10

A rokoni és baráti kapcsolatokat nélkülöző felsorolás a társadalom gyenge közepes bizalmi indexét jelzi. A munkanélküliek pesszimizmusa itt is jól érezhető. Különösen a politikusok és az újságírók megítélése nagyon rossz. Az orvosok és a tanárok kivételével az alapve-

tően bizalmi elven működő szervezetek képviselőiről való vélemény mindkét csoportnál igen kritikus, különösen a munkanélküli fiatalok véleménye szigorú. Ők élettapasztalataik szinte egészét a rendszer-váltás utáni viszonyokból merítették. Értékítéletüket nem lehet a régi beállítódás számlájára írni.

A papok és lelkészek megítélését és az egyházakhoz való viszony egészét a kutatás során nem vallási kérdésként kezeltük, hanem a magyar társadalmi tőkéről szerettünk volna képet kapni.

Melyik állítással tudná magát a legjobban jellemezni?

	Hallgatók	Munkanélküliek
Vallásos vagyok az egyházam tanítása szerint, rendszeresen részt veszek az istentiszteleteken	11,7	8,6
Vallásos vagyok az egyházam tanítása szerint, de ritkán veszek részt az istentiszteleteken	27,5	24,7
Nem tudom, hogy vallásos vagyok vagy sem	4,4	6,2
Nem vagyok vallásos, mert tudományos meggyőződéssel ellentétes	12,0	21,0
Vallásos vagyok a saját meggyőződésem szerint	39,0	34,6
Egyéb és pedig...	5,5	4,9

A vélemények egyértelműen alátámasztják azt a tapasztalati tényt, ami a közösségek, így a vallási közösségek hiányát jelzi. A bizalmi tőke megteremtésében és társadalmi szinten való megjelenítésében az egyházaknak komoly szerepük van. Magyarországon az individualizmus még a vallási élet területén is megjelenik, hiszen a többség egyéni módon közeledik a hithez, a másik legszámosabb csoport pedig csak ritkán látogatja a vallásos szertartásokat.

A vallásos értékek hatékonysága pedig nem annyira az egyház intézményrendszerétől, hanem a vallási közösségtől függ. A vallási parancsok mindegyike egymás segítségét, a szeretett erejét hirdeti. Az egyházak működése igen hatékonyan képes segíteni a társadalmi tőke megteremtését és szinten tartását. Az eddigi vizsgálatok szerint a magyar társadalom működése ezen a területen is komoly gondokkal terhelt. A mindennapi szabálytisztelet során elsősorban azoknak az intézményeknek a parancsait tartják be, amelyek szankcionálni tudnak. Ebbe a körbe tartoznak még a baráti kör elvárásai is, amelyek szeretetmegvonással és a segítségnyújtás megtagadásával ugyancsak tudnak büntetni. A tágabb emberi közösség és az egyházak, amelyek ritkábban tudnak szankcionálni, és inkább a pozitív emberi magatartásokat kellene, hogy megerősítsék, már kevésbé fontosak.

TANULMÁNYOK

Milyen szabályokat szokott betartani a mindennapi élet során?

	Hallgatók	Munkanélküliek
Állami törvények	8,36	8,09
Családi elvárások	7,92	7,56
Munkahelyi elvárások	7,70	7,71
Barátok elvárásai	7,46	7,30
Tágabb emberi közösség	6,32	5,71
Vallási törvények	5,17	4,16

A munkanélküliek szabálytisztelete itt is gyengébb, ami különösen a jogilag büntetni képtelen közösségek irányában érezhető.

A szabálytisztelet a tradíciókkal hozható kapcsolatba, még a nyers számok szintjén is. A hagyományokat hordozó intézmények – ha minimálisan is – a munkanélküliek számára nagyobb jelentőséggel rendelkeztek.

Melyik tradíciókat tartja saját maga számára a legfontosabbnak?

	Hallgatók	Munkanélküliek
Családi	8,77	8,84
Nemzeti	6,76	6,81
Helyi (város, falu)	5,71	6,04
Vallási	5,23	4,19

A nemzeti tradíciók nyilván a médiák által közvetített ünnepekben nyilvánulnak meg, míg a családi hagyományok mindenki által átélhető közösségi találkozásokon, ünnepléseken. A vallási tradíciók fontossága itt is a legutolsó, annak ellenére, hogy a családi jelleggel is rendelkező ünnepek (karácsony, húsvét) magasabb helyre is esélyt jelentettek volna.

A segítségkérés és -adás mint a társadalmi tőke legfontosabb jelzője

A bizalom mellett a segítség nyújtása és kapása a társadalmi tőke másik legfontosabb összetevője. A két fogalom szétválasztása didaktikus. Ha valaki bajba kerül, akkor akitől elsőként kér segítséget, annak a bizalmi indexe a legnagyobb, hiszen innen remél biztos támogatást.

Ha bajba kerülne, kitől kérne elsőként segítséget?

	Hallgatók	Munkanélküliek
Szülők	86,6	83,3
Testvérek	36,6	23,2
Rokonok	2,9	4,6
Barátok	16,6	16,2
Segítő szervezetek	0,5	2,6

A segítségkérés a szűk családra korlátozódik és ott is elsősorban a szülőkre. Ebben az esetben valódi altruizmusról van szó, hiszen a szülő nem a jövőbeli ellenszolgáltatás mérlegelése után dönt. A testvérek segítségnyújtó szerepe már lényegesen kisebb. Itt nyilvánvalóan reciprok altruizmusról van szó, ami eleve beszámítja a viszontsegítséget, noha a szülők minden gyereküket valódi altruizmusra nevelik. Az önálló családalapítás egy forráshiányos társadalomban eleve leszűkíti a lehetőségeket. Erre utal a munkanélküliek visszafogottabb segítségkérési hajlandósága. Ha viszont a szülők nem képesek segíteni, akkor a testvér szerepe lesz a legfontosabb. A tágabb család (rokonok) azonban egészen kívül esnek az anyagi erőforrások és a hasonló jellegű szívességek áramlási körén.¹⁴ A reciprok altruizmus azonban a mai magyar tágasabban vett családokban igen pengeélen tancol. A „ma te segítesz nekem, holnap én neked” elve az önző altruizmus¹⁵ számításának engedelmessé válik, még akkor is, ha erről szó sincs. A Lengyel György által leírt és Utasi Ágnes által is megerősített modell, miszerint a rokonsági körben egymásnak nyújtott segítséget a következő generáció is „visszaigényelheti”, csak igen szűk körben működik.¹⁶ Erre utal, hogy mind a hallgatók, mind a munkanélküliek elsőként alig, de még másodikként sem szívesen kérnek segítséget nagybátyáiktól, unokatestvéreiktől. A legfontosabb első segítségkérést tekintve pedig a barátok rendkívül nagy mértékben előzik meg a rokonságot. Ez a terület még további vizsgálatokat igényelne, de feltételezhetjük, hogy a magyar társadalomban meglévő önző altruizmus kiszorul a baráti kapcsolatokról. A baráti kapcsolatok azonban erőteljesen instrumentálódnak. Más kutatások is erre utalnak. Utasi Ágnes egy, a személyes kapcsolatok nemzeti sajátosságait vizsgáló tanulmányában idéz egy nemzetközi összehasonlítást, mely szerint a magyar társadalomban alakulnak legnehezebben az emocionális ba-

14 Kérdésünket általános formában tettük fel, de elsőként mindenki a pénzre, álláshoz jutásra gondolt. Egy általánosan forráshiányos, de igen határozottan gazdaságelvű társadalomban minden kapcsolat pénzben fejeződik ki. Más kutatások bizonyították, hogy a tágabb családi kapcsolatokban csökken az emóció szerepe és igen erőteljes az instrumentális motiváció.

15 Egyes szakemberek azt a segítségnyújtást nevezik önző altruizmusnak, ami eleve piaci alapon kalkulálja be a viszontsegítséget.

16 Utasi Ágnes: A társadalmi interpretáció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. Századvég, 2002. 2. sz. 7. o.

TANULMÁNYOK

ráti kapcsolatok.¹⁷ A fiatalok (18–24 évesek) korosztályában még drámaian romlanak a követelmények.

Az emocionális baráttal rendelkezők korcsoportonkénti aránya a vizsgált országokban

Korcsoportok	AUS	NSZK	GB	USA	A	H	I
18–24 évesek	71,6	68,3	60,3	74,3	55,7	65,0	74,3
25–34 évesek	58,9	59,7	53,0	64,9	47,5	37,0	70,4
35–44 évesek	55,5	47,3	51,4	67,4	44,5	28,6	55,0
45–54 évesek	55,9	37,3	41,8	54,3	29,5	25,0	46,3
55–64 évesek	48,3	30,5	31,1	49,4	22,0	14,1	40,9
65 évesek	31,7	26,4	29,8	41,4	19,4	12,6	33,3
Együtt	54,4	45,1	46,6	58,4	34,9	30,3	55,1
Egyenlőtlenségi mutató a szélső korcsoportok között	2,3	2,6	2,0	1,8	2,9	5,2	2,2

A segítségadás tekintetében legrosszabb helyzetben éppen a segítségnyújtásra létrehozott szervezetek megítélése volt. A kritikát és a negatív képet nyilván torzíthatja, hogy a kérdést túl általánosan tettük fel. Sem a segítség formáját, sem pedig a szervezetek körét nem határoztuk meg. Vannak olyan adatok, amelyek az egyházak segítségnyújtásáról kedvezően vélekednek. Kopp Mária és Skrabinski Árpád egyik tanulmányában úgy értékelik, hogy 1988 és 1995 között a társadalmi támogatás mértéke jelentősen csökkent.¹⁸ A kérdéseket és a felvétel célját nem ismerjük, de a szerzők úgy értékelték, hogy az 1988-at követő hét év során a munkatársaktól várható segítség mértéke 60 százalékkal, a tágabb családtól remélt támogatás pedig 25 százalékkal csökkent. 1995-től azonban javulásról tudósítanak az általuk idézett adatok. Eszerint a jelzett évben a megkérdezetteknek már 22,6 százaléka vélte úgy, hogy nehéz élethelyzetében valamelyik egyháztól segítségre számíthat. Feltehetően a válaszadók itt valamilyen anyagi jellegű (étel, ruha) segítségre gondoltak, mert a segítségkérést tágabban értelmező felvételek rosszabb helyzetről tudósítanak. Utasi Ágnes – igaz, jóval korábbi – adatai szerint családi konfliktus esetén a házasságok mindössze 0,3 százaléka várhatott lelkeszi segítséget.¹⁹ Az adatokhoz nem szabad ragaszkodni, de jelzi, hogy Európában Kelet felé haladva egyre többen érzik a lelki támasz segítségének a hiányát. A gondok megosztása még ennek a nagyon szűk családnak a csökkenő szerepét jelzi.

¹⁷ Utasi Ágnes: Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. Id.: Utasi Ágnes (szerk.): Társas kapcsolatok. Gondolat, 1991. 184. o.

¹⁸ Kopp Mária – Skrabinski Árpád: A magyarság társadalmi és erkölcsi tőkéje. Valóság, 2002/6. 17–18. o.

¹⁹ Utasi Ágnes: Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. 177. o. Itt egy régi (1984) adatról van szó, ami mára elavult.

Kivel tudja biztosan megosztani a gondjait?

	Hallgatók	Munkanélküliek
Apa	71,1	66,2
Anya	88,3	78,9
Testvérek	80,7	82,1
Barátok	90,3	84,7
Hagyományos vallási közösség	12,6	8,2
Újonnan alakult vallási közösség	1,9	5,3

A kapott eredményeket nyilván torzítja, hogy mind a hallgatók, mind pedig a munkanélküliek problémáinak többsége speciális jellegű, amelyeknek a megoldásában a család nem tud minden esetben segíteni. Erre utal a barátok kiemelkedő szerepe a fiatalok mindkét csoportjánál. Itt a gondok megbeszéléséről, érzelmi támogatásról van szó elsősorban. Ezért meglepő, hogy a hallgatók 20 százaléka, a munkanélküliek közel 25 százaléka még a szűk családjával sem tudja megbeszélni a gondjait. A barátok bevonása javítja ugyan az arányokat, de csak szolid mértékben. A társadalom intézményei közül az egyházak feladata (legfőbb) a lelki gondozás. A kérdésfeltevésünk nem kizárólagos volt, tehát nem a családot és barátokat állítottuk szembe az egyházakkal, hanem mindegyikre lehetett igennel és nemmel válaszolni. A számok önmagukban egyáltalán nem tekinthetők rossznak, hiszen az egyház most tanulja a maga új szerepkörét. Ha viszont összevetjük a magukat gyakorló vallásosnak tekintők arányával, akkor nagyobb számokat kapunk. A válaszok eltérésének a mértéke nem akkora, amiből karakteres véleményt vonhatnánk le, de jelzik azt az egyébként természetes állapotot, ami a vallási közösségek erősebb hatását jelzik az egyház infrastruktúrájánál. A munkanélküliek esetében a hagyományos és az újonnan alakult vallási közösség közötti kontraszt érzékelhető.

Kutatásunk nem a barátságokra irányult, hanem a karrierstratégiákat és az ezeket befolyásoló társadalmi tőkét vizsgáltuk. Ennek kapcsán elemeztük a bizalmi tőkét, az instrumentális és emocionális segítség áramlását. Ez igen nagy mértékben alakítja az emberek elfogadottság-érzését, „szubjektív életminőségét”, egyszerűbben fogalmazva boldogságérzését. A magyar társadalomban – mint már említettük – két hatalmas erő feszül egymásnak. A fizikai és a társadalmi tőkében egyaránt forráshiányos társadalom igen erősen motivált az anyagi gyarapodásra. A társadalmi tőke alacsony voltát jelzi, hogy a nagyfokú teljesítményigény, amit a határozott gazdaságelvű társadalom igen erőteljes mintaként közvetít, önmaga ellen fordul. A bizalom hiánya, úgy tűnik, hatalmas. A források hiánya miatt csak kevesek jutnak az igazi siker birtokába. Éppen ezért félnek a vesztesek bosszújától. Ugyanakkor jellemző a vesztesekkel szemben megnyilvánuló kárörvendés és indulatos magatartás. A vesztesek – ha lehet – még

jobban félnek és agressziójukat önmaguk vagy szűkebb környezetük ellen fordítják. Így azt az amúgy is gyenge társadalmi tőkét rombolják, ami lelkiileg és fizikai erőforrásokkal is segítené őket.²⁰

Fukuyama szerint azokban a társadalmakban, ahol kicsi a társadalmi tőke, erősek a családok (Kína). A bizalom, ami a gazdaság működésének egyik fő erőforrása, a családokon belül marad. A családok éppen ezért erősek és kiterjedtek. A nagybácsik, unokatestvérek hálózatára épülő iparágak (konfekció, éttermek) kiválóan működnek, de a családi vállalkozás – a többgenerációs tőkefelhalmozás során – nem tud hatalmas részvénytársasággá válni. A magas társadalmi tőkével (bizalmi szinttel) rendelkező társadalmakban nincsen szükség a kiterjedt családoknak erre a támogató erejére, ezért kicsik és a családi vállalkozások gyorsan növekednek nagy üzemekké.

Magyarország ebből a szempontból rendhagyóan viselkedik. Az alacsony társadalmi tőkéhez – bizalomszint, segítség kapása és nyújtása – alacsony familiáris bizalomszint társul. A szülőkkel és a testvérekkel be is zárul a család. A barátok az anyagi és az emocionális javak áramoltatásában alaposan megelőzik a rokonokat, sőt nem egy esetben a testvéreket is. A szomszédok és a társadalom intézményei szinte kiesnek a bizalmi javak áramlásából.

A támogatási hajlandóság is pontos „reciprok” képet mutat.

Kit támogatna?
(1 legkevésbé – 10 leginkább)

	Hallgatók	Munkanélküliek
Szülő	9,83	9,78
Testvér	9,62	9,39
Barát	9,13	8,96
Rokon	8,13	7,78
Csoporttárs	7,21	7,24
Ismerős	7,09	6,75
Szomszéd	6,56	5,62

A támogatás sorrendje pontosan megegyezik, a mérték azonban a munkanélküliek esetében sokkal kevesebb. A támogatás is a szűk családba szorul. A barátok alaposan megelőzik a rokonokat, akik a munkanélküliek értékeiben a csoporttársakkal versengenek.

A társadalmi integráció alapját a családok és a baráti kapcsolatok jelentik. Az emberek kapcsolatának alapjait az anyagi javak, az emberek és a szimbolikus erőforrások sokoldalú áramoltatása jelenti. A mikroközösségek létrehozása, a családi és baráti kapcsolatok jó működése, amelyekben egyszerre jelenik meg az instrumentális és az érzelmi támogatás, nem képzelhető el racionális befektetési döntések

²⁰ Modellverseny – versenymodell. Beszélgetés Fülöp Mária politológussal. Kritika 2002. november, 13–15. o.

által. A fizikai tőkébe való beruházás mindig engedelmeskedik az ésszerű kalkulációnál. Elmondható ugyanez az emberi tőke (iskolázottság, kultúra, szakértelem) esetében is. A társadalmi tőke csak részben engedelmeskedik ennek a szabálynak. Aki társadalmi erőforrásokhoz kíván hozzájutni, annak alkalmazkodnia kell a kisebb és tágabb közösség értékeihez, normáihoz és többé-kevésbé jól kalkulálható szabályaihoz. A hűség, a megbízhatóság, a segítségnyújtás, az új közösségek létrehozása kétségtelenül fontos normák, de a társadalmi tapasztalat ezeket is felülmúlja. A társadalmi tőkét működtető értékek érvényességét a mindennapok tapasztalata alakítja. Csak azok a közösségek működhetnek csak, ahol a pozitív visszajelzéseket mindenki megtapasztalhatja.

A magyar társadalmi tőke igen sajátosan működik. A nemzetközi összehasonlítások romló tendenciáról tudósítanak.²¹ Különösen a társadalmi kohézió és a felelősség terén aggasztóak a mutatók. Az összehasonlításokkal azonban vigyázni kell. Mert kétségtelenül igaz, hogy a társadalmi kohézió és a versenyképesség között nagy az összefüggés, de hazánk erre alaposan rácsafol. A több tucat országot összehasonlítva kiderült, hogy a kohéziós lista utolsó harmadában helyet foglaló Magyarország a versenyképességi lista középmezőnyében található. Az erős teljesítményorientáció magyarázatot adhat erre, de az okok igen sokrétűek. A távol-keleti sikerországok, vagy éppen a finnek esete figyelmeztet arra, hogy a nemzeti kultúra egészéből a társadalmi tőke egy-egy eleme nem ragadható ki. A bizalom szintje valóban alacsony Magyarországon, de a nagy motivációs szint és a félelem alacsony foka reményt biztosíthatnak a jövőre. A baráti kapcsolatok jövőbeni formálódása, a kis regionális közösségek (faluk, városok) felépítése komolyan képes alakítani szubjektív életminőségüket, vagyis boldogságérzetünket, ami építőköve lehet formálódó társadalmi tőkénknek. Ez viszont egy hosszú tanulási folyamat, amelynek során a magyar eliteknek nem annyira egymást, sokkal inkább a társadalom rezdüléseit, annak mikroszféráit kell figyelnie.

21 Csath Magdolna: Erős társadalmi tőke, sikeres nemzet. Valóság, 2002/5. 87–88. o.

Függelék

A Hofstede modell

1. Hatalommal rendelkezők és nem rendelkezők közötti távolság

Nagy

- Az emberek egyenlőtlensége természetes dolog, hiszen így mindenkinek megvan a helye a társadalomban
- A társadalomban a „kevesek” függetlenek, a többiek viszont ezektől függenek
- A társadalmi-politikai rendszer lényege a hierarchikus felépítés
- A főnök és a beosztott „különböző emberek”
- A vezetők elérhetetlenek
- A hatalom a társadalom alapvető tényezője. Jogszerű működésének kérdését fel sem lehet vetni. Ördögiességét vagy józanságát nem szokás mérlegelni
- A hatalomban lévőket előjogok illetik meg
- A hatalmon lévőknek igyekezniük kell még hatalmasabbnak látszani, mint amilyenek valójában
- Ha valami nem sikerül, bűnbakot kell keresni
- Mindenki, aki nincs a hatalomban, rávetülhet a gyanú árnyéka, hogy a hatalmon levők potenciális ellensége
- A hatalmon lévők és a hatalmon nem lévők között állandóan fennáll a konfliktus lehetőség
- A hatalmon nem lévők annyira nem bíznak meg az emberekben, hogy még egymással is nehezen tudnak együttműködni

Kicsi

- A társadalmi egyenlőtlenségeket csökkenteni kell
- A társadalomban mindenki függ mindenki mástól
- A hierarchia csak munkaszervezési szempontokat szolgál, és a szerepek egyenlőtlenségét mutatja
- A főnök a beosztottat, és a beosztott a főnököt egyenrangú partnernek tekinti
- A vezetők elérhetőek
- A hatalom gyakorlásának jogszerűnek kell lennie, és az embereknek joga van arra, hogy megítéljék, ördögien vagy jól működik-e a hatalom
- Mindenkit egyenlő jogok illetnek meg
- A hatalmon lévőknek igyekezniük kell úgy feltüntetni magukat, mintha kevesebb hatalmuk lenne, mint amennyi valójában van
- A sikertelenség okait a rendszer működésében kell keresni
- A hatalom különböző szintjein elhelyezkedő emberek nem félnek egymástól, sőt képesek arra, hogy megbízzanak egymásban
- A hatalmon lévők és nem lévők képesek harmóniában élni egymással
- A hatalmon nem lévők között szolidaritáson alapuló együttműködés van

2. Individualista-kollektivista nemzeti kultúra

Individualista

- A társadalom felépítésének lényege, hogy mindenki felelős önmagáért és családjáért
- Az „én” tudat az uralkodó
- Az egyén független az intézményektől, szervezetektől
- A különböző intézményekkel való kapcsolat számíttáson alapul
- A hangsúly az egyéni kezdeményezésen és a teljesítményen van

Kollektivista

- A társadalom közösséget is jelent, amely iránt az egyén lojalitással tartozik, és ami védelmet is nyújthat számára
- A „mi” tudat az uralkodó
- Az egyén függ az intézményektől, szervezetektől
- A különböző intézményekkel való kapcsolat erkölcsi értékeken alapul
- A hangsúly azon van, hogy tartozunk egymáshoz és különböző szervezetekhez

Szakál: A társadalmi tőkéről röviden

- Mindenkinnek joga van a magánélethez és az önálló véleményalkotáshoz
- A legjobb döntés az egyéni döntés
- Az értékrend általánosan alkalmazandó és betartandó
- Az intézmények beavatkozhatnak az ember magánéletébe, és az egyén véleményét is befolyásolják
- A legjobb döntés a csoportdöntés
- Az értékrend alkalmazásában eltérések lehetnek aszerint, hogy valaki a közösséghez tartozik, vagy nem

3. A bizonytalanságelkerülés mértéke

Gyenge

- A bizonytalanság természetes dolog, „az élet velejárója”
- A bizonytalanságot könnyedén kell venni
- Az idő „nem drága”
- A kemény munka önmagában nem dicsőség
- Az agresszív viselkedést a társadalom helyteleníti
- Az érzéseket nem illik kimutatni
- A konfliktusok és a versenyzés a „fair play” szabályainak figyelembevételével elfogadható, és a jobbítás érdekében felhasználható
- Az eltérések elfogadhatók
- A kockázatvállalás természetes dolog
- Minél kevesebb szabályra kell törekedni
- Ha a szabályok nem betarthatók, változtatni kell rajtuk
- A „hatóságok” azért vannak, hogy szolgálják a lakosságot

Erős

- A bizonytalanság állandó veszélyhelyzetet teremt, ezért harcolni kell ellene
- A bizonytalanság stresszhelyzetet okoz
- Az idő pénz
- Belső készítés van az emberekben a kemény munkára
- Az agresszív viselkedést a társadalom elfogadja
- Az érzések kimutatása természetes dolog
- A konfliktushelyzetek és a versengés agresszióhoz vezet, ezért el kell kerülni
- Törekedni kell a konszenzusra
- Az életben biztonságra kell törekedni
- Az írásba foglalt szabályok és a szabályozások szükségesegek
- Aki a szabályokat nem tartja be, azt meg kell büntetni
- A mindennapi ember ismeretei „nem érnek fel” a „hivatalnok” ismereteivel

4. Férfias-nőies nemzeti kultúra

Férfias

- A férfi legyen határozott, a nő gondoskodó
- A társadalomban a férfinak kell uralkodnia
- A teljesítmény a legfontosabb
- Azért élünk, hogy dolgozzunk
- A pénz és a tárgyak a fontosak
- A legfontosabb a függetlenség
- Az ambícióink visznek előre bennünket
- A sikeres egyéneket kell tisztelnünk

Nőies

- A férfinak nem kell feltétlenül határozottnak lennie, sőt gondoskodó is lehet
- A nemeknek egyenlőknek kell lenniük
- Az életminőség a legfontosabb
- Azért dolgozunk, hogy tudjunk élni
- Az emberek és a környezet fontos
- A legfontosabb az összetartás
- A szolgálat és a segítségnyújtás vágya motivál bennünket
- Sajnálni és segíteni kell a sikerteleneket, a lemaradókat

KÉGLER ÁDÁM

Az Európai Parlament – választások és kampányok

Az Európai Parlament és a választások rövid története

Az Európai Parlament (EP) először 1957-ben ült össze, az Európai Gazdasági Közösség megalakulását követően. Ekkor a Parlamentbe a hat alapító tagország kormánya (Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Németország, Olaszország) összesen 142 tagot delegált. 1973-tól az Egyesült Királyság, Írország és Dánia csatlakozásával ez a létszám 198-ra emelkedett. A Tanács 1976-os határozata alapján nem született egységes választási rendszer – amely az EK Szerződése szerint követelmény lett volna –, csupán irányvonalakat, kereteket szabtak meg. Ugyanakkor a határozat leszögezte, hogy a továbbiakban a Parlamentnek ki kell dolgoznia egy egységes választási rendszert, amelyet majd a Tanács és a tagállamok is elfogadnak. A választási rendszer kidolgozása így megmaradt az egyes tagállamok hatáskörében, azokat nemzeti törvényekben határozták meg, amelyeknek azonban összhangban kellett lenniük a közösségi jogszabályokkal. A Római Szerződés a delegálást felváltotta az általános választások során megválasztott képviselők rendszerére. Az első ilyen referendumra 1979-ben került sor, amikor is a kilenc tagországban összesen 410 képviselőt választottak meg. Görögország, Spanyolország és Portugália csatlakozását követően az EP létszáma 518-ra nőtt.

Az Európai Egységokmány¹ 1987. július 1-jétől új jogosítványokkal és kibővített hatáskörrel ruházta az Európai Parlamentet. Az egységokmány alapján az EP három alapjogkörét a következőkben határozták meg: a törvényhozás joga, a költségvetés megszavazásának a joga, illetve a végrehajtó hatalom fölötti ellenőrzés joga.

Az 1992-es Maastrichti Szerződés életbe lépése nyomán az EP hatáskörébe került az ún. másodlagos döntéshozói jogkör valamint az Európai Ombudsman kinevezésének a joga.

1995-től Ausztria, Finnország és Svédország belépését követően az Európai Parlamentnek 626 tagja van. Az Amszterdami Szerződésben megfogalmazott közös alapelvek már egy sokkal rugalmasabb választási rendszert tettek lehetővé, és ez nagyban megkönnyítette, hogy a tagállamoknak a Tanácsban sikerüljön megegyezniük. A Tanács határozattervezetéhez végül 2002. június 12-én hozzájárulását adta a

¹ Single European Act

Parlament, és így a határozatot a Tanács 2002. július 1-jén végleg el tudta fogadni.

Az EP mandátumok száma a Nizzai Szerződés értelmében 2004 után 732-re emelkedik, amikor újabb 10 tagország (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Észtország, Lettország, Litvánia, Málta, Ciprus) csatlakozik az Európai Unióhoz.

Ez az EP szempontjából azt jelenti, hogy az eddigi tagországok elvesztenek bizonyos számú mandátumot az új tagok javára.

Az alábbi táblázatok a mandátumeloszlás változásait mutatják be

Az EP képviselőhelyeinek megváltozása 2004-től

	Jelenleg	2004-től
Ausztria	21	18
Belgium	25	24
Dánia	16	14
Egyesült Királyság	87	78
Franciaország	87	78
Finnország	16	14
Görögország	25	24
Hollandia	31	27
Írország	15	13
Luxemburg	6	6
Németország	99	99
Olaszország	87	78
Portugália	25	24
Spanyolország	64	54
Svédország	22	19
Összesen	626	570

A 2004-től csatlakozó országok EP-mandátumai (összesen: 162)

Len- gyelo.	Cseho.	Ma- gyaro.	Szlo- vákia	Szlo- vénia	Letto.	Észto.	Lit- vánia	Ciprus	Málta
54	24	24	14	7	9	6	13	6	5

A mandátumok elosztásába belekalkulálták a 2007-ben csatlakozó Románia és Bulgária leendő helyeit is.

Az EP választási rendszerei az EU tagországaiban

Jelenleg minden tagállamban arányos választási rendszer alapján választják meg az Európai Parlament helyi képviselőit. 1999 óta az Egyesült Királyságban is arányos választási rendszer van érvényben, így jelenleg csak az ír (az ún. egyszeri átruházható szavazási módszer, amely kvázi arányos rendszer) tér el valamelyest a többi országtól. Az arányos képviselő bevezetése a brit többségi, „a győztes mindent

visz" rendszer kiküszöbölésére hivatott. Sokan ennek a szisztémának tulajdonítják, hogy az 1999-ben lezárult ciklusban szocialista többség alakult ki a Parlamentben, hiszen a szigetországi mandátumok háromnegyedét a Munkáspárt nyerte meg, holott a szavazatoknak csak mintegy 40 százalékát kapta. A brit választási rendszer annál is inkább problémákat okozott, mivel a többi tagországban már korábban is arányos, illetve kvázi arányos képviselőlet alapján választottak, és így nem tudták kiküszöbölni a brit rendszer okozta torzításokat.

Jelenleg 11 tagállamban (Németország, Ausztria, Spanyolország, Finnország, Franciaország, Görögország, Luxemburg, Hollandia, Portugália, Svédország és Dánia) az egész ország egy választókerületet alkot, négy tagállamban (Belgium, Írország, Olaszország és az Egyesült Királyság) az ország több választókerületre osztott. A regionális szinten létrehozott választói körzetek előnye, hogy közelebb hozza a választót és a választópolgárt, illetve a regionális dimenziót erősíti, hátránya viszont, hogy minél kisebb egy választási körzet, annál kevésbé arányosak a választási eredmények.

A területbe jutáshoz szükséges, a pártokra vonatkozó választási küszöb a jelenlegi szabályozás szerint 5 százaléknál nem lehet magasabb, de ettől az egyes tagországok lefelé eltérhetnek. A kérdést jelenleg öt tagországban szabályozzák: Németországban 5 százalék, Franciaországban 5 százalék, Ausztriában 4 százalék, Svédországban 4 százalék, Görögországban 3 százalék a küszöb. A többi tagállamban nincs küszöb.

Finnországban és Franciaországban az adott választói körzetben az állandó lakhellyel rendelkező bejelentett lakosok választhatnak, míg Németországban, Belgiumban, Görögországban, Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban nem szükséges a bejelentkezés, elegendő lakhellyel rendelkezni. Ausztriában, Dániában, Hollandiában, Írországban és az Egyesült Királyságban pedig csak az számíthat rezidensnek, aki a lakosság-nyilvántartásban is szerepel. Svédországban a nem svéd EU állampolgároknak a szavazást megelőzően az adóhatóságnak is be kell jelenteniük a választásokon való részvételi szándékukat. Tekintettel a nagy számú külföldi rezidensére, egyedül Luxemburg rendelkezik egyfajta „derogációval” e kérdésben, amelynek értelmében saját állampolgáraitól eltérő módon szabályozhatja az EU állampolgárok választási jogát és választhatóságát.

Az EU állampolgároknak a választáshoz minimum 5 éve Luxemburgban kell élniük, míg a választhatósághoz 10 éves luxemburgi tartózkodás kell.

Nincs egységes szabályozás a külföldről való szavazás kérdésében. Ausztria, Dánia, Portugália és Hollandia például csak akkor engedi meg külföldről élő állampolgárainak a külföldről szavazást, ha azok EU tagállamban élnek, míg Svédország, Belgium, Franciaország, Spanyolország, Görögország és Olaszország minden állampolgárának biztosítja a külföldről való szavazást.

A szavazáshoz szükséges korhatár minden tagállamban 18 év. Hét

tagország (Dánia, Németország, Spanyolország, Hollandia, Portugália, Finnország és Svédország) törvényei szerint a választhatóság feltétele a 18. életév betöltése, míg Ausztriában ugyanez a határ 19, Belgiumban, Görögországban, Írországbán, az Egyesült Királyságban és Luxemburgban 21, Franciaországban 23, Olaszországban pedig 25 év.

A kettős mandátumra nézve három tagországban vezettek már be teljes tilalmat (Belgium, Spanyolország és Ausztria), míg Görögországban és Írországbán részleges tilalom van érvényben. Portugáliában az EP-képviselőt a listán utána következő helyettesíti a nemzeti parlamentben egész addig, amíg az EP-ben betölti posztját.

Az 1976-os Tanácsi határozat értelmében nem lehet EP-képviselő aki:

- valamely tagállam kormányának tagja;
- az Európai Bizottság tagja;
- az Európai Közösségek Bíróságán bíróként, főügyészként dolgozik;
- az Európai Közösségek Számvevőszékének, a Gazdasági és Szociális Bizottságnak vagy bármely más bizottságnak vagy egyéb szervezetnek a tagja, amely az Európai Közösségeket megalapító Szerződésekben szerepel, és amelynek feladata a Közösségek alapjainak megvédése, vagy bármely közvetlen állandó adminisztratív feladat elvégzése;
- az Európai Beruházási Bank alkalmazottja;
- gyakorló köztisztviselő az Európai Közösségek bármely intézményénél, vagy valamely hozzá kapcsolódó szervezetenél.

Öt tagállamban (Franciaország, Görögország, Németország, Portugália és Spanyolország) a választópolgár nem változtathatja meg a listán szereplő jelöltek sorrendjét. Kétfő tagállamban azonban (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Olaszország, Luxemburg, Hollandia, Egyesült Királyság és Svédország) a listán szereplő jelöltek sorrendje megváltoztatható. Írországbán nem használatos a listás rendszer, kizárólag egyéni jelöltekre lehet szavazni, viszont a jelöltek preferencia-sorrendbe állítása itt is létezik.

Egyes tagállamokban (Dánia, Németország, Görögország, Hollandia és Svédország) csak politikai pártok és politikai szervezetek adhatják be a jelölésüket a választásokra. A tagállamok egy részében pedig (Ausztria, Görögország, Franciaország, Írország, Hollandia és az Egyesült Királyság) bizonyos összegű letétet is el kell helyezni a választásokat megelőzően. Ausztriában, Belgiumban, Spanyolországban, Hollandiában, Írországbán és Olaszországban a jelöltek csak bizonyos számú aláírás összegyűjtése után indulhatnak a választásokon.

A mandátumok elosztása tekintetében – bár mindenhol az arányossági elvre építenek – különbségek észlelhetők a számítási módszer kiválasztását illetően az egyes tagállamok között. A mandátumok elosztási módszerének különbségei az eredmények tekintetében is mu-

tatnak különbséget, bár e különbség nem lényeges, hiszen a töredék-szavazatok kiszámításában mutatnak eltérést. Egyes módszerek inkább a kispártoknak, míg mások a nagyobb pártoknak kedveznek, azaz minél nagyobb a választókerület, annál pontosabban közelíti meg az egyes politikai pártok erejének százalékos arányát.

Az egyes tagországokban érvényben levő választási rendszerek sajátosságai

Belgium

A képviselők négy választókerületből (Flandria; Wallónia; Brüsszel és környéke; német területek), illetve három testületből (flamand, vallon, német) kerülnek ki. 14 széket a flamand nyelvű testület tölt be, tízet a francia nyelvű, egyet pedig a német nyelvű. A pártok regionális listát állítanak. Listára és listán szereplő egyéni jelöltre is lehet szavazni. A listán a jelöltek sorrendje megváltoztatható.

Az induláshoz a jelölteknek öt, velük azonos anyanyelvű belga parlamenti képviselő aláírását kell megszerezniük, a testületben való induláshoz pedig a vallonoknak és a flamandoknak 5000 francia illetve flamand nyelvű szavazó aláírását kell begyűjteniük, míg a német testületbe való bekerüléshez 200 német nyelvű szavazó aláírására van szükség.

A d'Hondt módszerrel számítják ki a mandátumok elosztását.

Dánia

Az ország nincs külön választókerületekre osztva, az egész országban egységesen szavaznak (a Feröer-szigetek és Grönland nem tagja az EU-nak). A választók vagy listára, vagy a listán szereplő jelöltekre adhatják le szavazataikat. A választó a listán szereplő jelöltek sorrendjét is megváltoztathatja.

Listát bármely párt állíthat, amely az elmúlt választásokon bekerült a dán Parlamentbe, vagy az EP-be. A többi párt csak akkor nevezhet jelölteket, ha az előző választás érvényes szavazóiból 2 százaléka támogatta őket.

A d'Hondt rendszer alapján számolják ki a parlamenti helyek elosztását.

Németország

A pártok szabadon dönthetnek arról, hogy egy szövetségi-szintű, vagy több tartományi listát állítanak. Ennek elsősorban a választási küszöb elérése szempontjából lehet jelentősége. A helyeket szövetségi

szinten osztják el, a listákon a jelöltek meghatározott sorrendben vannak, tehát nincs preferenciális szavazás.

Jelölteket állíthat minden politikai párt, illetve azok a politikai szervezetek, amelyek egész Európát átfogó pártszövetségek tagjai. Azok a pártok, amelyek kevesebb, mint öt taggal rendelkeznek a szövetségi vagy a tartományi parlamentben, csak akkor állíthatnak szövetségi listát, ha 4000 aláírást gyűjtenek, a tartományi lista állításához pedig 2000 aláírás szükséges.

A képviselői helyek elosztásánál csak arról a listáról kerülhetnek be képviselők, amelyek legalább a szavazatok 5 százalékát megszerezték.

A szavazatokat szövetségi szinten osztják el, ennek kiszámolására pedig a Hare–Niedemeyer módszert használják. E módszer egyszerű kvótarendszer, amely a legnagyobb maradék rendszerben rendkívül arányos eredményt ad. A Hare–Niedemeyer módszernél az összes érvényes szavazatot osztják a parlamenti helyek számával, és az így kapott eredmény alapján osztják el a parlamenti helyeket.

Görögország

Görögországban a szavazatokat csak listára lehet leadni, egyéni jelöltekre nem lehet szavazni. Nincs preferenciális szavazás, a listán szereplő jelöltek sorrendje nem változtatható meg.

A listát állító pártok vagy pártkoalíciók kötelesek 3000 eurót letétbe helyezni, amelyet azután, ha elérték a 3 százalékos küszöböt, visszakapnak. Egy lista maximum 25 nevet tartalmazhat. A választásokon való részvétel minden 18. életévet betöltött görög állampolgár számára kötelező.

A kettős mandátum kérdését a görög törvények úgy szabályozzák, hogy csak a lista első két helyezettje lehet az EP és a nemzeti parlament képviselője egyszerre, a többiek nem. Egyetemi professzorok, polgármesterek, köztisztviselők, fegyveres erők, rendőrség, közjogi méltóságok, állami vállalatok vezetői egyáltalán nem indulhatnak a választásokon.

A parlamenti helyek elosztását a Hagenbach–Bischoff módszer alapján számolják ki, amely a d'Hondt módszer egyik változata.

Spanyolország

A választásra az egész országban egységesen kerül sor. Listákat politikai pártok, koalíciók, szövetségek és „választói csoportok” állíthatnak, feltéve, hogy megszerezték az ehhez szükséges 15 000 választói vagy 50 képviselői aláírást.

Spanyolországban nem lehet EP-képviselő az, aki egyúttal a

Cortesnek (ez a spanyol parlament), illetve az Autonóm Közösségek vagy a városok törvényhozó gyűlésének is a tagja.

A parlamenti helyeket a d'Hondt szabály alapján osztják el.

Franciaország

Nincsenek választóközrzetek, a választás egységesen történik az egész országban. A listák rangsort is tartalmaznak, ezért elsőbbségi szavazás nincs. Minden listán 87 névnek kell szerepelnie. Listánként 100 ezer franknak megfelelő eurót kell letétbe helyezni, amelyet az 5 százaléknál többet elért indulók visszakapnak.

A parlamenti helyek elosztása országos szinten történik, a legmagasabb átlag elvét (d'Hondt szabály) követve.

Írország

A választásnál az Egyszeri Átruházható Szavazat (Single Transferable Vote) módszerét alkalmazzák, amely egy kvázi arányos képviselőten alapuló rendszer.

Írországot kisebb többmandátumos körzetekre osztják (Dublin, Munster, Leinster, Connacht/Ulster).

A listán a jelöltek ábécé sorrendben szerepelnek, és közülük egyre adja le szavazatát a választó, valamint megjelöl egy preferenciális sorrendet, hogy szavazatát ki kapja, ha az első jelölt már nem használhatja azt. Ez az eset kétféleképpen állhat elő: a jelölt vagy már megszerezte a mandátumhoz szükséges szavazatmennyiséget, vagy túl kevés szavazatot kapott, és így kiesett a versenyből. Ilyenkor a preferenciális listán utána következő „öröklő” a rá adott voksokat. A kvóta elérésevel tehát a jelölt automatikusan bekerül az EP-be. Nem kötelező azonban minden jelöltet sorszámozni, és nem feltétel az sem, hogy minden párt teljes létszámú listát állítson.

Minden jelöltnek letétbe kell helyeznie 1000 ír fontnak megfelelő eurót, amelyet a megválasztáshoz szükséges szavazatmennyiség egy-negyedének megszerzésekor visszakap. A feltételek között szerepel, hogy minden jelölt csak egy választóközrzetben indulhat. Az ír törvények szerint nem választhatók EP képviselőnek a bírók, valamint a Legfőbb Állami Számvevőszék elnöke. A főügyésznek, az alsó- illetve a felsőház elnökeinek és alelnökeinek, valamint az államminisztereknek le kell mondaniuk, ha bekerülnek az EP-be.

A mandátumelosztás megkezdéséhez először a Droop-féle kvótát számítják ki: az érvényes leadott szavazatok számát elosztják eggyel nagyobb számmal, mint amennyi a mandátumok száma. Mandátumot az a jelölt kap, aki az első preferenciákban elérte a Droop-kvótát + 1 szavazatot.

Olaszország

A szavazás 5 választói körzetben történik (Észak-Nyugat-, Észak-Kelet-, Közép-Olaszország, Dél-Olaszország és a szigetek).

Az olasz Parlamentbe vagy az EP-be az előző választásokon bekerült pártok automatikusan állíthatnak listát, míg a többi pártnak minden választókörzetben 35 000 aláírást kell gyűjteniük.

A helyek elosztása a Hare módszer alapján történik. Először a mandátumszámot határozzák meg, amely az összes leadott szavazat és a mandátumok számának hányada. Ezzel a mandátumszámmal osztják el az egyes pártok elért szavazatainak számát. A maradék mandátumokat a sorrendben legmagasabb maradékkal rendelkező pártoknak ítélik.

Luxemburg

A képviselőket egyetlen választókerületben választják, amely az ország egész területét magába foglalja. Minden választópolgárnak 6 szavazata van, amelyet leadhat egy egész listára, több listáról is egyéni jelöltekre, vagy egyéni jelöltekre egy bizonyos listáról. Egy listán maximum 12 név lehet. Ha a választó olyan listára adja le szavazatát, amelyen kevesebb, mint 6 név szerepel, akkor a lista a rajta szereplő jelöltek számával megegyező számú szavazatot kap. Listát vagy 250 választó, vagy egy EP-képviselő, vagy egy nemzeti parlamenti képviselő állíthat.

Luxemburg is a Hagenbach–Bischoff módszert alkalmazza a parlamenti mandátumok elosztásánál.

Hollandia

Az országban 19 választókerület van, amelyek azonban csak adminisztrációs célokat szolgálnak, a szavazatok nemzeti szinten számítanak.

Listán lehet szavazni, ahol is a listán szereplő jelöltek sorrendje megváltoztatható, tehát érvényesül a preferenciális szavazás.

A kettős mandátumot ugyan nem tiltják a holland törvények, de a jelenleg EP-képvisellel rendelkező pártoknál kialakult gyakorlat, hogy nem engedélyezik a kettős mandátumot.

A parlamenti helyek kiszámításánál a d'Hondt szabályt alkalmazzák.

Ausztria

A képviselői helyeket nemzeti szinten, a listákra leadott szavazatok alapján osztják szét. A 4 százalékot el nem ért listát állító szervezetek nem kerülnek be a parlamentbe.

A szavazatokat vagy listára, vagy a listán szereplő egyéni jelöltekre lehet leadni, tehát érvényesül a preferenciális szavazás. A jelölés feltétele, hogy a listát állító párt befizessen 50 000 schillingnek megfelelő eurót.

Ausztriában is a d'Hondt módszer alapján osztják szét a parlamenti helyeket.

Portugália

Nincsenek választókerületek, az egész ország egyetlen választókerületet alkot. A listák elsőbbségi rangsort is tartalmaznak, tehát érvényes a preferenciális jelölés.

Portugáliában a parlamenti helyeket a d'Hondt módszer alapján osztják el.

Finnország

Az egész ország egyetlen választókerületet alkot, a szavazatokat is nemzeti szinten osztják el. A finn szabályozás szerint politikai pártok, illetve választási egyesületek indíthatnak jelölteket. Minden politikai párt, választási egyesület, illetve választási szövetség maximum 20 jelöltet állíthat.

Finnországban nem indulhatnak az EP-választásokon a finn kormány tagjai, valamint azok a köztisztviselők, akik nem jelölhetők a finn Parlamentbe.

A szavazatokat a d'Hondt szabály alapján számítják ki.

Svédország

Az egész ország egységes választókerületet alkot.

A preferenciális szavazás keretében a választók szavazataikkal megváltoztathatják a sorrendet a listákon, sőt új neveket adhatnak hozzá, illetve rajta lévő neveket törölhetnek.

A parlamentbe kerüléshez a pártoknak az összes szavazat 4 százalékát kell megszerezniük.

Svédországban a St. Lague módszer, a d'Hondt módszer egyik változata, alapján számolják ki.

Egyesült Királyság

A választások 11 régióban, zárt regionális listák felállításával zajlanak. A választó vagy egyéni jelöltre szavaz, vagy pedig egy politikai pártok által felállított listára, de nem változtathatja meg a listán a jelöltek

sorrendjét. A jelöltséghez 5000 fontot kell letétbe rakni, amelyet utólag visszafizetnek. A brit szabályozás szerint mind az alsó-, mind a felsőház tagjai indulhatnak az EP-választásokon.

A magyar tervezet rövid bemutatása

A Belügyminisztérium tervezete szerint Magyarországon zártlistás szavazással választják meg az európai parlamenti képviselőket. A zárt listás választásnak megfelelően a pártok előre meghatározott sorrendben jelölhetnek harminc főt, a választók így csak azt befolyásolhatják, hogy az általuk preferált politikai tömörülés hány mandátumhoz jut.

Az ország egy választókerületet alkot. A 2004 nyarán esedékes EP-választáson Magyarország számára biztosított 24 képviselői helyért csak pártok indulhatnak. A listaállításhoz legalább húszezer választópolgár ajánlása szükséges. A mandátumszerzés küszöbértéke öt százalék.

A külföldön élő, de Magyarországon lakóhellyel rendelkező magyar választópolgárok a külképviseleteken is leadhatják majd szavazataikat. Esetükben kettős szavazás lesz, azaz szavazólapon és elektronikus úton is rögzítik az eredményeket. Ők is szavazólapon adják le voksaikat, ennek eredményét viszont számítógép is rögzíti, így gyorsabban megállapíthatók az előzetes eredmények. Végleges eredmény azonban csak a szavazólapok összesítése után születhet.

Az Európai Parlament megítélése

Az 1999-es EP-választások óta számos tanulmány, tervezet és konferencia foglalkozik az Európai Parlament jövőbeli szerepével, illetve az EP és a közvélemény kapcsolatával.

Az eddig tapasztaltak alapján nagyon sok következtetés vonható le, amelyek többnyire az európai közösségi identitás hiányára mutatnak rá.

Bár az EP szerepe és jogköre sok tekintetben megnőtt az elmúlt másfél évtizedben, úgy tűnik, hogy a közvélemény mégsem tudja igazából „hova rakni” az európai uniós intézményrendszereket.

Általános az a tendencia, hogy a választók a legfőbb politikai elit folyamatos vitáinak és egyezkedéseinek színterét látják az Európai Unióban. Az EP szerepkörét és feladatait sem tudja igazán azonosítani és meghatározni a lakosság túlnyomó többsége.

Ezek az értelmezési zavarok leggyakrabban abból a frusztrációból eredeztethetőek, hogy az átlag uniós állampolgár az EU-ban folyó ügyekre úgy tekint, mint „akik ott a távoli Brüsszelben a hátunk mögött döntenek”.

Nem látják át és nem értik az óriási brüsszeli „bürokrata vízfej” működését.

Ezt az érzést erősíti az a tény is, hogy a nemzeti parlamentek képviselői nemegyszer csaknem ugyanennyire idegenkedve tekintenek erre a területre, mivel ott semmiféle befolyással nem rendelkeznek a közösségi eseményekre.

Gyakran hangoztatott vélemény, hogy az EU csak abban az esetben lesz közösségi szinten is erős és hatékony, amennyiben a nemzeti parlamentek is azok maradnak, vagy azokká válnak. Ez az első hallásra talán nem túl logikus eszmefuttatás valójában egy nagyon is érthető pszichológiai tényezőn alapul, hiszen a választópolgároknak a saját nemzeti parlamentjeikre és a hazai és helyi médiából megismert politikusokra tekintenek úgy, mint a „hatalom” megtestesítői.

Az átlagpolgárnak nagyon keveset mondanak az olyan dolgok, mint a közösségi eszme és az ehhez hasonló, a napi egzisztenciális problémáiktól és érdeklődési körüktől távol eső, elvont fogalmak.

Az EP képviselőire viszont ugyanekkor az a jellemző, hogy gyakorlatilag semmit nem tudnak a többi tagország belpolitikai, gazdasági és társadalmi kérdéseiről. A frakciókban és a különböző bizottsági egyeztetések végeláthatatlan rendszerében egyszerűen nem jut idejük arra, hogy a különböző álláspontok mögött meghúzódó nemzeti, regionális vagy ágazati érdekeket és azok mozgatóit is behatóan megismerjék.

Ezek a körülmények eredményezik együttesen azt, hogy sem az európai identitás, sem az ún. európai démosz nem alakulhatott még ki közösségi szinten.

Ezekre a felvetésekre természetesen rengeteg megoldástervezet született. Az egyik legéletszerűbb a nemzeti parlamentek ellenőrző szerepének jelentős megnövelése és a közös munka legszélesebb megvalósulása, ez viszont egyet jelentene sokkal lassabb ügymenettel. Új dimenziókat nyithat viszont az az elképzelés, amely az eddigieknél sokkal nagyobb szerepet szán a civil szférának. A másik biztató jel a tudomány és az oktatás egyre fokozódó együttműködése. Néhány tervezet szerint nemsokára a negyedik közösségi pillérré is emelkedhet az oktatás és a tudomány.

Az EP-választások jellemzői

Mint azt már a fentiekben is leírtam, 1979 óta tartanak általános EP-választásokat. A Maastrichti Szerződés 8. cikke szabályozza a tagállamok polgárainak a választással és a választhatósággal kapcsolatos jogait. A legutóbbi EP-választásokat 1999-ben tartották meg. A 626 mandátumra 10 527 jelölt volt 303 párt színeiben. A választásokon összesen 143,8 millió európai szavazópolgár vett részt, ami átlagosan 49,4 százalékos részvételi arányt jelentett. Ehhez az adathoz hozzátartozik, hogy Görögországban, Belgiumban és Luxemburgban kötelező volt a referendum.

A legalacsonyabb részvételi arányt az Egyesült Királyságban re-

Kéglér: Az Európai Parlament – választások és kampányok

gisztráltak, itt a választópolgárok 24 százaléka járult az urnákhoz. Érdekes, hogy azokban az országokban szavaztak az átlagnál többen, ahol a legtöbb gazdasági támogatást várták az Uniótól (Írország, Spanyolország, Portugália és az egyéb körülmények miatt már említett Görögország).

A választások végeredménye alapján az Európai Néppártnak 224, míg a szociáldemokratáknak 180 képviselője lett. A liberálisoknál 43, a zöldeknel, a kommunistáknál 35, míg az euroszeptikus frakcióban 21 képviselő foglalhatott helyet.

A végeredmény egy igen erős politikai interferenciát mutatott a nemzeti és az Európai Parlament között: sok esetben a hazai parlamentben ellenzéki pártok kapták az EP-választásokon a mandátumok többségét. A leglátványosabb ilyen típusú eltérés Németországban, Belgiumban és Hollandiában volt érzékelhető.

Az alábbi táblázatokban a frakciók létszámát és összetételét, a nemzeti kormányok és az EP-be jutott képviselők pártpreferenciáit és azok eltérősegeit mutatom be. A közérthetőség kedvéért a politikai kormánykoalíciókat a legegyszerűbben határoztam meg (konzervatív – szociáldemokrata – liberális – zöld). Ebben a négyes relációban lehet a legszemléletesebben bemutatni, hogy az EP-választások milyen gyakran jelentik az aktuális kormánypártok elleni protestszavazatokat is.

A nemzeti kormányok és az EP-frakciók politikai beállítottsága

	kor- mány	EPP	Szoc.	Lib.	zöld	Komm.	Szkept	UEN	Füg- getl.
Ausztria	K	7	7	–	2	–	–	–	5
Belgium	K	5	5	6	7	–	–	–	2
Dánia	S	1	2	6	–	4	2	1	–
Egyesült Királyság	S	37	29	11	6	–	3	1	–
Francia- ország	K	20	18	1	9	15	9	3	12
Finnország	S	5	3	5	2	1	–	–	–
Görögország	S	9	9	–	–	7	–	–	–
Hollandia	K	9	6	8	4	1	3	–	–
Írország	K	5	1	1	2	–	–	6	–
Luxemburg	S	2	2	1	1	–	–	–	–
Németország	S/Z	53	35	–	4	7	–	–	–
Olaszország	K	35	16	8	2	6	–	10	10
Portugália	S	9	12	–	–	2	–	2	–
Spanyolország	K	28	24	3	4	4	–	–	1
Svédország	K	7	6	4	2	3	–	–	–

K – jobboldali, konzervatív, S – szociáldemokrata, L – liberális, Z – zöld

Az EP-választási kampányok jellemzői

Az 1999. évi EP-választási kampányokra általánosan elmondható volt, hogy nagyon későn kezdtek, gyakorlatilag két-három hónappal a választások előtt. A közvélemény igen kritikus hozzáállása és az európai intézményrendszerekkel szembeni nagyfokú bizalmatlansága is nagyban befolyásolta a kampány dőcögős kezdetét.

Az otthonmaradók és a protestszavazók aránya a legtöbb helyen igen magas volt.

Általános tendencia volt az is, hogy a kampányokban élesen különváltak az EU-ról általában megjelenő kulcsüzenetek, illetve a konkrét tényeken és szakpolitikai kérdéseken alapuló kampányelemek. A pártok nagy része nem igazán tudta, hogy kiket jelöljön az EP-be. A megtervezett üzenetek kommunikálása helyett a média sokszor teljesen más aspektusból tekintette a kampányokat. Például Írországból sokkal többet foglalkozott a sajtó az egykori Eurovíziós Dalfesztivál, Dana Rosemary indulásával, mint magával a kampánnyal. Finnországban Ari Vatanen az egykori rally-bajnok kampánya állt a figyelem középpontjában, míg Olaszországban Lola Lallapogrida filmcsillag kampányára fókuszált a közvélemény.

Különösen szerencsétlen időpontra esett az 1999-es kampány a kormányok szempontjából: a koszovói NATO-beavatkozás sok tekintetben a kormánypártok népszerűségének csökkenésével járt. Az ellenzéki pártoknak szinte elég volt csak az emberek békevágyára játszania a biztos siker érdekében. Angliában és Hollandiában a kormányok folyamatosan a nemzeti választásokon elért sikereikre próbálták felfűzni a kampánystratégiájukat, azt kommunikálva, hogy „a múltkor is mi nyertünk, szavazz a hatalomra” – mint az látható volt, kevés sikerrel.

A másik probléma a média tematizálása volt. A koszovói háború szinte mindenhol maga mögé utasította a híradásokban az EP-kampányokat. A sajtót sokkal jobban izgatta, hogy ki mennyit fog keresni az Európai Parlamentben képviselőként vagy tisztségviselőként, mintsem az, hogy mik a választás kulcsüzenetei. A sajtó ugyanis ebben az esetben rájött arra, hogy az EP-választásokat övező érdektelenséget a másodlagos bulvár-információkkal tudja színesíteni.

A kampány „main-stream” kommunikációja 1999-től már egyértelműen a nemzeti ügyekre összpontosított, az általános európai ügyekkel szemben.

Az európai kampányokat jelentősen megnehezíti az a tény, hogy nem lehet túl sok konkrétumot ígérni, mivel az Európai Unió teljesen más elosztó mechanizmusokkal működik. Sok esetben az óriási fejlesztő projektek keresztezik a parlamenti ciklusokat, vagy az országokba érkező EU-s források mértékéről már évekre előre megegyeztek a kormányok. Egyszerűbben fogalmazva, a képviselő nem mondhatja azt a választóinak, hogy én ide több pénzt hozok az EU-ból,

mint eddig, mert a lehívható támogatások mértéke már meg van határozva.

A politikusok sokszor pontosan emiatt voltak nagyon suták kampányaik során, hiszen megfosztották az egyik legfőbb „kampányfegyverétől”: a konkrét ígéretéstől.

Az elmúlt választások tapasztalatai azt mutatják, hogy az EP-referendumok sokkal inkább a kormányzó hatalom addigi munkájáról mondtak véleményt, mintsem a kampányokról és a jelöltek programjairól, tehát felfogható egyfajta ciklus közbeni véleménynyilvánításként is.

Az 1999-es EP-választások előtt egy átfogó közvélemény-kutatás az Európai Unió 80 különböző választási körzetében vizsgálta, hogy a szavazópolgárok milyen szempontok alapján döntenek az EP-képviselőkről.

Mi alapján fog szavazni az EP-választásokon (%)?

	bizonytalanok	biztos szavazók
Főleg a párt uniós programja alapján	36	41
A kormány eddigi teljesítménye alapján	47	40
Mindkettő, illetve egyik sem	23	13

A biztos pártválasztók az alábbi témákat tartották a legfontosabbnak:

Melyek a legfontosabb szempontok, amelyeket figyelembe vesz a párt programjában? (%)

Mezőgazd./halászat/ élelmiszergyárt.	21	Gazdaságirányítás	42
Állategészségügy	2	Az euró bevezetése	15
Az ország kapcsolata az EU-val	11	Környezetvédelem	7
Védelem	4	Közlekedés	2
Oktatás	8	Az EU intézményi reformja	7
Az EU bővítése	5	Munkanélküliség	6
Munkajog/munkás érdekképviselet	8	Egyebek	1
Befektetés/regionális fejlődés	19	Ezek közül egyik sem	1
Rend és jogbiztonság	7	Nincs válasz	13

Természetesen ezek átlagolt eredmények, hiszen például a portugál szavazóknak valószínűleg jóval fontosabb a befektetések kérdése, az angol választóknak pedig a font függetlenségének megmaradása. De egy szempontból mindenképpen hasznosíthatóak az adatok: lehet tudni, hogy melyek a legfőbb kérdéscsoportok, amelyekre a választók a választ várják a pártoktól.

Gondolatok a magyar csatlakozás és az első hazai EP-választások legfőbb elemeiről

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a fenti kutatási eredmények olyan országokban születtek, amelyek már egy ideje tagjai az Európai Uniónak és minimum a második EP-referendumon vettek részt.

Ezek a körülmények Magyarországon még nincsenek meg. Az EU-nak csak 2004. május elsejétől leszünk – hivatalosan – teljes jogú tagjai. Jelenleg gőzerővel folyik a közvélemény tájékoztatása és felkészítése a csatlakozásról szóló népszavazásra.

A híradásokból úgy tűnik, hogy az EU-csatlakozás is egyre inkább a pártpolitikai csatározások eszköze lett. Valószínűsíthető, hogy a politikai napirenden a jövő év közepéig ez a téma lesz a legmeghatározóbb.

Az EU-kommunikáció is jelentősen megváltozott az előzetes tervekhez képest, úgy tűnik, hogy a politikai napirendre kerülésével, illetve az ellenzék „bemegyünk az EU-ba, de másképp” hozzáállásával a kommunikáció egyre inkább defenzív szerepbe szorult.

A csökkenő támogatottság miatt már inkább védeni kell a csatlakozást. Többnyire a félelmek eloszlatása került az előtérbe, mintsem a sikeres csatlakozás kommunikálása.

A kommunikációs stratégia egyik legfőbb üzenete valószínűsíthetően az esélykiegyenlítődéssé lesz. Az EU-kommunikációnak a csatlakozó országok közül talán Magyarországon van a legtöbb feladata. A lengyel tárgyalási sikerek jelentősen emelték a csatlakozás népszerűségét, sőt mára már a lengyelek támogatják a leginkább a csatlakozást.

A következő táblázat a régió csatlakozási kampányait és támogatottsági mutatóit foglalja össze.

	Támogatás mértéke* (%)	Népszavazás időpontja	Kommunikáció költségei (Mrd Ft)
Lengyelország	72	Jún. 18.	0,50
Csehország	51	Jún. 15–16.	1,80
Szlovákia	69	Jún. 7.	0,38
Magyarország	69	Ápr. 12.	1,70
Szlovénia	62	Május	0,08
Észtország	39	Szept. 14.	0,09
Lettország	45	Szeptember	–
Litvánia	53	Szeptember	–
Málta	47	Május	–
Ciprus	58	Márc. 30.	–

* a teljes lakosság körében

A csatlakozással kapcsolatos hangulatingadozás fontos üzenet a kormánynak.²

A közelmúltban belépett országokban sehol nem tudott eddig hatalmon maradni az a kormány, amelyik levezényelte a csatlakozást.

Szintén nem túl szerencsés az a körülmény, hogy a jelenlegi kormánykoalíciónak minden valószínűség szerint az iraki háború árnyékában kell majd kampányolnia. Az amerikai álláspont melletti határozott kiállás szintén könnyen felhasználható kampányeszköze lehet az ellenzéknek.

Az EU-kommunikációnak meglátásom szerint a konkrétumokra, és nem az általános „manipulációra” kellene koncentrálnia. Az embereknek sokkal többet mond egy olyan szlogen, mint például: „EU – hogy a gyerekeink is járhassanak Oxfordba”, mint az a közhely, hogy „Újraegyesülés vagy a győztes Nyugathoz csatlakozás”.

Ugyanakkor az elmúlt hetek eseményei alapján jól látható, hogy az európai identitás egy újabb, igen súlyos válságához érkezett. A magyar elitnek is részt kellene vállalni a közös Európa és a jövő Európai Uniójának újradefiniálásában.

Az idő nagyon rövid: a csatlakozási szerződés aláírása és az első EP-választások között egy éve lesz a kormánynak, hogy kihasználja a csatlakozás miatt érzett – esetleges – „eufóriát”.

Ha lesz eufória, ha lesz stratégia.

Bibliográfia, hivatkozások

KÖNYVEK

- Almond, Gabriel–Powell, Bingham (1999): Összehasonlító Politológia, Osiris Kiadó
Bayer József (1999): A politikatudomány alapjai. Budapest, Napvilág Kiadó
Blahó András–Prandler Árpád (2001): Nemzetközi szervezetek és intézmények, Budapest, Aula Kiadó
Diószegi István–Harsányi Iván–Krausz Tamás–Németh István (szerk.) (1995): XX. századi egyetemes történet. (I–II. kötet) Budapest, Korona Kiadó
Horváth Zoltán (2002): Kézikönyv az Európai Unióról, Magyar Országgyűlés
Kéglér Ádám (2002): Az ír modell, MTA – NKFP tanulmány
Kissinger, Henry (1996): Diplomácia, Budapest, Panem Kiadó Kft.
Lékó Zoltán–Kéglér Ádám (szerk.) (2002): Lobbikézikönyv, DKMKA
Newman, Bruce I. (2000): A politika tömegmarketingje, Bagolyvár Könyvkiadó
Szentés Tamás (1999): Világgazdaságtan. Elméleti és módszertani alapok. Budapest, Aula Kiadó

² 2003. januári közvélemény-kutatások szerint a biztos pártválasztók körében 60 százalék alá csökkent a támogatottság.

TANULMÁNYOK, INTERJÚK

Addressing Europe's democratic deficit – Richard Corbett

(Szármasási hely: www.europa.eu.int)

Campaigning for Europe – Marjolein Wijnen

(Szármasási hely: www.europa.eu.int)

The Role of National Parliaments in the Future EU – Gisela Stuart–Elizabeth Arnold–Giorgio Napolitano

(Szármasási hely: www.europa.eu.int)

What democratic future for Europe – Pat Cox

(Szármasási hely: www.europa.eu.int)

HONLAPOK

www.europa.eu.int

www.politicalresources.net

www.euparl.eu.int

Az Európai Parlamentben található frakciók megoszlása a pártpreferenciák alapján

	Bel	Dán	N.o	Gör	Sp.	Fr.	Íro.	Olo	Lux	Hol	Aut	Port	Fin.	Své	E.K	Össz.
EPP-ED	5	1	53	9	28	20	5	35	2	9	7	9	5	7	37	232
PES	5	2	35	9	24	18	1	16	2	6	7	12	3	6	29	175
ELDR	6	6			3	1	1	8	1	8			5	4	11	54
EUL/NGL		4	7	7	4	15		6		1		2	1	3		50
Greens/EFA	7		4		4	9	2	2	1	4	2		2	2	6	45
UEN		1				3	6	10				2				22
EDD		2				9				3					3	17
Független	2				1	12		10			5				1	31
Összesen	25	16	99	25	64	87	15	87	6	31	21	25	16	22	87	626

Frakció rövidítése és neve

EPP- ED	European People's Party and Eu. Democrats
PES	Party of European Socialists
ELDR	European Liberal, Dem. and Reformist Party
Greens/EFA	Greens/European Free Alliance
EUL/NGL	European United Left/Nordic Green Left
UEN	Union for a Europe of Nations
EDD	Democracies and Diversities Group

Magyarul

Európai Néppárt
Szocdemek
Liberálisok
Zöldek
Kommunisták
Egyesült Európáért
Euro-szkeptikusok

KEMÉNY ISTVÁN

Válság után*

Szegények, munkanélküliek, cigányok, versenyképtelenek

A Közgazdasági Szemle 1993. július–augusztusi számában *Kornai János* nagy tanulmányt tett közzé *Transzformációs visszaesés* címmel. Óvakodott használni a válság szót, de azt megállapította, hogy a termelés hanyatlása jóval nagyobb volt, mint a harmincas évek nagy depressziójának idején. Hozzátette, hogy a termelésnek ezt a nagy mértékű visszaesését senki sem jósolta meg előre.

Kornai tanulmánya óta többen írtak már a transzformációs válságról, de jelenleg az az általános vélekedés, hogy a válságon túljutottunk. A transzformáció megtörtént, 1997 óta folyamatos a gazdasági növekedés, és a termelés már 2000-ben elérte, sőt felülmúlta az 1989-es szintet.

Olyan méretű válságból azonban, mint amelyet 1990 után éltünk át, nem könnyű kijutni.

A válság előjelei már a nyolcvanas években megjelentek. A nyolcvanas évek közepén 5 millió ember volt aktív kereső, és további 400 ezer foglalkoztatott nyugdíjossal együtt 5 millió 400 ezer volt a foglalkoztatottak száma, nem számítva a gyesen, gyeden levőket.

A nyolcvanas évek második felében csökkenni kezdett az aktív keresők száma, mint ahogy ezekben az években a reálbérek is csökkenni kezdtek. De még 1989-ben is 4 millió 800 ezer volt az aktív keresők száma, és 400 ezer a foglalkoztatott nyugdíjasoké.

1993-ra 3 millió 827 ezerre csökkent a foglalkoztatottak száma, vagyis 1985-höz képest 1 millió 600 ezer, 1989-hez képest 1 millió 400 ezer ember veszítette el munkahelyét. Aki tehetett, nyugdíjba menekült. 1989 és 1993 között 400 ezerrel nőtt a nyugdíjasok száma. 1993-ra 700 ezer ember vált nyilvántartott munkanélkülivé. A többiek – félmillió ember – az inaktív személyek közé kerültek, vagyis ők inaktívnak nevezett munkanélküliek voltak.

Elsősorban az iskolázatlanok veszítették el munkahelyüket. A felsőfokú végzettségűekhez képest a középiskolát végzetteknek két és félszeres, a csak 8 osztályt végzetteknek ötszörös esélyük volt arra, hogy munkanélkülivé váljanak. Nagy szerepe volt a területi különb-

* Ez a cikk a Szociológiai Társaság Kongresszusán 2002. december 12-én tartott előadás javított és kibővített szövege.

ségeknek is. Budapesten 6,6 volt a munkanélküliségi ráta, Borsodban 20,2, Szabolcs-Szatmárban 20,6, Nógrádban 21,3.

A cigányoknál még nagyobb volt a munkahelyek elvesztésének aránya: A foglalkoztatott cigányok száma 1985-ben 125 ezer, 1989-ben 109 ezer, 1993 végén 56 ezer volt. 1985-höz képest 69, 1989-hez képest 55 ezer cigány ember vesztette el munkahelyét. Az országban a munkahelyek 30 százaléka, a cigányoknál a munkahelyek 55 százaléka szűnt meg.

Fő oka ennek a cigányok iskolázatlansága volt. A 20 évesnél idősebb cigányok 43 százalékának volt 0–7 osztály és 41 százalékának 8 osztály végzettsége, míg a nem cigányok közül 0–7 osztályt 19, 8 osztályt 25 százalék végzett. A második ok a cigányok lakóhelye. Nagyon kevés cigány élt 1993-ban Fejér, Komárom-Esztergom, Vas és Veszprém megyében és a legkevesebb Győr-Moson-Sopron megyében. Pontosan ezekben a megyékben volt a legkisebb a munkanélküliség. Budapesten, ahol szintén viszonylag kicsi volt a munkanélküliség, már nagyobb volt a cigányok száma, de a teljes budapesti népességhez képest kicsi volt a cigányok aránya. Ezzel szemben már akkor is Borsodban volt a legnagyobb a cigányok száma és aránya. Borsodot Szabolcs követte, majd Nógrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú és a Dunántúlon Baranya és Somogy. Ezekben a megyékben lakott és lakik a cigányok kétharmada és az ország lakosságának egyharmada.

1993 és 1997 között tovább csökkent a foglalkoztatottak száma, tehát minden bizonnyal növekedett a munkanélküliség. 1997 és 2001 között növekedett a foglalkoztatottak száma, de csak kis mértékben. Az aktív keresők száma 2001-ben is kisebb volt, mint 1993-ban. 1993 és 2001 között 700 ezerről 364 ezerre csökkent a nyilvántartott munkanélküliek száma. A regisztrált munkanélküliségi ráta 2001-ben 9,8 százalék volt. A tényleges munkanélküliek száma azonban jóval nagyobb 364 ezernél, és a tényleges munkanélküliségi ráta is nagyobb 9,8 százaléknál. Az ellátásra nem jogosult munkanélküliek ugyanis nem látják annak értelmét, hogy regisztráltassák magukat.

A rádió, a televízió és a sajtó a munkanélküliségről többnyire nem a munkaügyi szervezet, hanem a Statisztikai Hivatalban folyó negyedévenkénti munkaerő-felmérés adatait közli. A munkaerő-felmérés szerint 2001-ben a munkanélküliek száma 233 ezer, a munkanélküliségi ráta 5,7 százalék volt. E felmérésben csak azt tekintik munkanélkülinek, aki a kikérdezést megelőző négy hét folyamán aktívan keresett munkát, és rendelkezésre áll, azaz két héten belül el tudná kezdeni a munkát. Vagyis a felmérés nem a munkanélkülieket számolta meg, hanem csak azokat a munkanélkülieket, akik a nekik fölött kérdésre azt válaszolták, hogy az előző négy hétben aktívan kerestek munkát.

A *Foglalkoztatási helyzetkép 2001* című kiadvány szerint a munkaerő-felmérésben megkérdezettek önbesorolása szerint „magát 413 ezer fő tekintette munkanélkülinek”. Ha őket elfogadjuk munkanélkülinek, akkor a munkanélküliségi ráta 10 százalék fölé emelkedik.

Fóti János és Lakatos Miklós megjelenés előtt álló tanulmányukban feldolgozták a 2001. évi népszámlálás munkaerőpiaci adatait. Ezek

szerint a foglalkoztatottak száma 2001-ben 3 millió 690 ezer volt, vagyis 170 ezerrel kisebb, mint a munkaerő-felmérésben, a munkanélküliek száma viszont 426 ezer, vagyis 183 ezerrel nagyobb, mint a munkaerő-felmérésben. A munkanélküliségi ráta ezek szerint 2001-ben 10,1 százalék lett volna. A mondottakból nem az következik, hogy a munkaerő felmérés rosszul határozza meg a munkanélküliség fogalmát, hanem az, hogy a magyarországi munkanélküliek fele reménytelennek találja az aktív munkakeresést.

Gábor R. István már 1998-ban tanulmányt tett közzé a reményvesztett dolgozókról. A tanulmányban tájékoztatást adott azokról a vitákról, amelyek az OECD országokban folynak a reményvesztettség értelmezéséről és méréséről, valamint arról, hogy ha a reményveszteteket együtt tárgyalják a munkanélküliekkel, akkor az országok közötti különbségek sokkal kisebbek, mintha csak a munkanélküliségi mutatókat vesszük figyelembe. Ez ugyanis azt sugallja – írta Gábor –, hogy egyes országok kiugróan jó eredménye a munkanélküliség terén valójában csak látszat.

Gábor egyébként utal a keynesi felfogásra, amely szerint a munkanélküliség eltántorít az álláskereséstől. Recesszió vagy válság idején megjelenik, majd növekszik a rejtett munkanélküliség. A rejtett munkanélküliek rövidebb vagy hosszabb munkaidőre abbahagyják a munkakeresést. Amikor azután megjön a konjunktúra, amikor bőven vannak állások, visszatérnek a munkaerőpiacra.

Legyünk őszinték, ezek elég elvont okoskodások. A munkanélküli, akiről szó van, az ország valamelyik elmaradott térségében, falun, esetleg aprófaluban él, kisebb vagy nagyobb távolságban a munkaügyi központtól. Dolgozni kezd, ha munkát kap, de hiábavalónak és értelmetlennek találja a munkakeresést, és ezáltal munkanélküliből rejtett munkanélkülivé válik.

Visszatérek a kiindulópontozhoz. A válság kezdetén másfél millióval csökkent a foglalkoztatottak száma, és azóta sem növekedett. A munkanélküliek kimutatott száma viszont 1993 és 2002 között folyamatosan csökkent, és nem egyszer hallottuk, hogy Magyarországon sokkal kisebb a munkanélküliség, mint az Európai Unió országaiiban. Az elmentmondásra nem találok más magyarázatot, mint a rejtett munkanélküliséget.

Azok, akiknek jól megy dolguk, általában azt gondolják, hogy túljutottunk a válságon. A munkanélküliek és köztük a rejtett munkanélküliek viszont valószínűleg azt gondolják, hogy jól benne vagyunk a válságban. Magam is azt gondolom, hogy csak akkor mondhatjuk majd, hogy túljutottunk a válságon, amikor a rejtett munkanélküliekkel együtt számolt munkanélkülieknek legalább nagy része el tudott helyezkedni.

Szokatlannak vagy furcsának látszódhat, de rejtett munkanélküli a nyugdíjasok egy része is. 1993 és 2001 között tovább nőtt a nyugdíjasok száma, köztük azoké, akik aktívak maradtak volna, ha tehetők volna. A *nemzetgazdaság munkaerőmérlege 1990–2002. január 1.* című KSH kiadvány szerint 2002. január 1-jén 632 ezer fő volt a munkavállalási korban lévő (férfiak 15–61, nők 15–57 éves) nyugdíjasok száma.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a férfiak és a nők Európa legtöbb országában évekkal később mennek nyugdíjba, mint nálunk. A nyolcvanas években 400 ezer volt a foglalkoztatott nyugdíjasok száma, és bizonyosra vehetjük, hogy ma is legalább ugyanannyi lenne, ha volna munkahely számukra. Rejtett munkanélkülinek nevezhetők mindazok a nyugdíjasok, akik aktív keresők lennének, ha munkát kapnának.

Tény viszont, hogy az ország nagy részén kicsi a munkanélküliség. A megyei regisztrált munkanélküliségi ráták valamennyire mutatják ezt. A ráta 2001-ben Budapesten 2,7, Győr-Moson-Sopron megyében 4,2, Pest megyében 4,3, Vas megyében 5,1, Fejér megyében 6,4, Zala megyében 6,6, Veszprém megyében 7,0, Komárom-Esztergom megyében 7,2, vagyis ezekben a megyékben a munkanélküliség közel jár ahhoz, amit a közgazdászok a munkanélküliség természetes rátájának neveznek, sőt Budapesten, Pest megyében, Győrben, Sopronban munkaerő-hiány van.

Az átlagosnál nagyobb a munkanélküliségi ráta Baranyában és Somogyban, Hevesben, Jász-Nagykun-Szolnokban, Békésben, jóval nagyobb Hajdú-Biharban és Nógrádban, és katasztrofálisan nagy Szabolcs-Szatmárban, ahol 17,8 és Borsodban, ahol 19,3 a ráta.

Újra hangsúlyoznom kell, hogy a valóságos munkanélküliség ezekben a megyékben még nagyobb, mint amit a ráta mutat, mert nem regisztráltják magukat azok, akik nem jogosultak munkanélküli ellátásra.

Még nagyobbak a különbségek a kistérségek között. A legkedvezőbb helyzetben lévő budapesti kerületben a regisztrált munkanélkülieknek a munkaképes korú népességhez viszonyított aránya 1,6%, a leg súlyosabb helyzetben levő településen 53,3%.

Nemrégiben *Fazekas Károly* mutatott rá arra, hogy a minimálbér emelése elsősorban az elmaradott régiókban növelte a munkanélküliséget. „A régiók egy részét valóban csak kevéssé érintette az új szabályozás, más régiókban azonban – elsősorban az ország kevéssé fejlett keleti részének rurális térségeiben – a keresletcsökkentő hatása számottevő. Egyes régiókban a maximum nyolc általános iskola végzettséggel rendelkezők csoportjában a becsült kereslet-csökkenés meghaladta a 10, a szakmunkások csoportjában az 5 százalékot.”

Nincs szoros összefüggésben az előadottakkal, de említenem kell, hogy a várható élettartamban is igen nagyok a különbségek az egyes megyék között. A férfiak várható élettartama Borsod-Abaúj-Zemplén megyében négy évvel rövidebb, mint Budapesten vagy Győr-Moson-Sopron megyében.

A munkanélküliségi arányok erősen függenek az iskolázottságtól. A regisztrált munkanélküliek körében 2001-ben 3 százalék (11 ezer fő) volt az egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezők aránya, hétszerte nagyobb, 21 százalék (76 ezer fő) az érettségizetteké, és tizennégyszer nagyobb, 42 százalék (152 ezer fő) a nyolc osztályt vagy kevesebbet végzettké. (Laky Teréz: A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok. Budapest, 2002. 114. l.)

Fordított képet látunk, ha a foglalkoztatottak iskolázottságát vesszük szemügyre. A férfi foglalkoztatottak 16 százaléka, a női foglal-

kozottak 19 százaléka végzett 8 osztályt vagy annál kevesebbet, a férfiak 27 százaléka, a nők 41 százaléka érettségizett, a férfiak 16 százaléka, a nők 19 százaléka végzett főiskolát vagy egyetemet.

A munkaerőpiacon tíz év alatt bekövetkezett eltolódást mutatja, hogy 1990-ben a férfi foglalkoztatottak 38 százaléka, a női foglalkoztatottak 43 százaléka végzett 8 osztályt vagy kevesebbet és a férfiak 9 százaléka, a nők 7 százaléka végzett főiskolát vagy egyetemet.

Ezeket az adatokat lehet úgy magyarázni – és történetek erre kísérletek –, hogy az ipar szerkezetében végbement és végbemenő változások hatására egyre kevésbé lehet használni azokat az embereket, akik csak 8 osztályt végeztek, de lehet úgy is magyarázni, hogy mivel a munkaerő kínálat messze felülmúlja a keresletet, a munkaadók válogatnak a munkájukat kínálók közül, és a válogatásnak egyik kényelmes eszköze az iskolai végzettség használata. (Az adatok forrása: Munkaerőpiaci tükör. Szerk. Fazekas Károly. MTA Közgazdaságtudományi Kutató Központ. Budapest, 2001. 219–220. l.)

Bármi legyen is a magyarázat, Magyarország felnőtt lakosságának alacsony szintű iskolázottsága a munkanélküliség szempontjából igen kedvezőtlen. A 2001. évi népszámlálás szerint a 15 éves és idősebb lakosok közül 11 százalék az általános iskola nyolc osztályát sem végezte el, további 49,6 százaléknak csak nyolc osztályos végzettsége van, és összesen 39,5 százalék végezte el a középiskola 12. évfolyamát. (Népszámlálás 2001. 2. Részletes adatok a képviseleti minta alapján. KSH Budapest, 2001. 550. l.)

Még kedvezőtlenebbek Észak-Magyarország (Borsod, Heves, Nógrád megye) és Észak-Alföld (Hajdú, Jász-Nagykún-Szolnok, Szabolcs megye) adatai. Szabolcs megyében pl. a 15 éves és idősebb lakosok 16 százaléka 8 osztályt sem végzett, további 54 százaléknak csak 8 osztálya van és csupán 29,8 százalék végzett 12 osztályt. (Uo. 550. l.) Ezek az iskolázottsági arányok erősen csökkentik a befektetési kedvet ezekben a megyékben.

Tudjuk, hogy a regisztrált munkanélküliek is és az inaktívoknak minősített nem regisztrált munkanélküliek is dolgoznak, ha munkát kapnak. Az építőiparban, a mezőgazdaságban és sok más területen a munka nagy részét időszakosan foglalkoztatott és gyakran be nem jelentett munkások végzik. Tudjuk továbbá, hogy időszakos vagy alkalmi munkát végez azoknak a cigány és nem cigány szegényeknek nagy része is, aki állásban van. Az állásban levők és az ilyen vagy olyan munkanélküliek akkor dolgoznak, amikor van munka, és azt a munkát végzik, ami éppen akad.

A cigányok munkaerőpiaci helyzete című tanulmányában *Janky Béla* hívta fel a figyelmet arra, hogy a kilencvenes években, amikor cigányok tömegesen veszítették el állásukat, ezzel párhuzamosan növekedett az újonnan felvett cigányok száma is. Felvették az embereket, hamar elbocsátották őket, az elbocsátottak újra tudtak munkát találni, rendszerint megint csak rövid időre. Állást nehéz volt találni, de még nehezebb volt stabil álláshoz jutni.

Más dimenziót adott ugyanennek a jelenségnek *Kertesi Gábor* a *Közgazdasági Szemle* 2000. májusi számában. Arra figyelmeztetett,

hogy a nyolcvanas évek közepén a foglalkoztatás dominánsan tartós, az év tizenkét hónapját kitöltő állásokat jelentett, a kilencvenes évek elején viszont felére csökkent a tartós munkavállalások aránya. Azok, akik meg tudtak kapaszkodni a munkaerőpiacon, kénytelen voltak lemondani a folyamatos foglalkoztatásról. „Az instabil foglalkoztatás általánossá válása miatt a munkával rendelkezők jelentős részét is elérte a társadalmi deintegrálódás: a rendszeres munka hiánya egyben a rendszeres életvitel hiányát, filléres megélhetési gondokat, az állami szociális juttatások és a vállalati szociális ellátások alacsonyabb szintjét is jelenti.”

Janky és *Kertesi* tanulmánya az 1993-as cigány felmérésen alapul és a cigányok munkaerő piaci helyzetét tárgyalja a kilencvenes évek elején. Az ideiglenes és alkalmi munkaviszonyok azonban előtérbe kerültek a nem cigány szegényeknél is, és máig előtérben maradtak a mezőgazdaságban, az építőiparban és sok más területen. Mindazokon a területeken, amelyeken télen teljesen vagy majdnem teljesen szünetel a munka.

Azt is mondhatná valaki, hogy helyreállt a világrend. Természetesen egy régi világrend. A mai cigányok egy évszázaddal ezelőtti elődei napszamos munkával vagy más időszakos vagy alkalmi munkával keresték meg a kenyerüket. Az 1893. évi cigány összeírás idején a kereső tevékenységek sorában első helyen a mezőgazdasági idénymunka állt, de szezonálisak voltak az ipari tevékenységek is, a kovácsok, a bádogosok, köszörűsök, rézművesek, üstfoltozók, teknő- és fakanálkészítők, kosárfonók, vályogvetők munkája. Ilyen munkákból éltek a cigányok a két háború között is.

Nagy szerepet játszottak az időszakos munkák a nem cigányoknál is. *Matolcsy Mátyás* számításai szerint 1930–31-ben az akkor 8 millió 688 ezer főt számláló országban 224 ezer ember tartozott az ipari, 1 millió 250 ezer ember a mezőgazdasági napszamosok társadalmi rétegéhez, és az utóbbiakhoz még hozzáadhatunk egymillió embert, az egy-öt hold közötti törpebirtokos családok tagjaiból. Ez a két és félmillió ember akkor időszakos és alkalmi munkákból tartotta fenn magát. A napszamosok nem rendelkeztek stabil munkaviszonyokkal és folyamatos foglalkoztatottsággal, nem volt biztosításuk, nem ismerték a biztonságot, nyári és őszi keresetük nem volt elég ahhoz, hogy télen is meg tudjanak belőle élni. A mai Magyarország időszakos és alkalmi munkavállalói hasonló helyzetben vannak.

A foglalkoztatottak számának a nyolcvanas években elkezdődött csökkenésével párhuzamosan romlani kezdtek a reálbérek is. 1986 és 1989 között a keresetek reálértéke 5 százalékkal, 100-ról 95-re csökkent, és ez a romlás 1989 után rohamossá vált. Az egy keresőre jutó reálbér 1993-ban az 1986-os érték 80 százalékára süllyedt. 1994-ben, a választás évében a Boross-kormány osztogatásának hatására megállt a romlás, sőt, hirtelen emelkedett a keresetek reálértéke, az 1986-os érték 86 százalékára, de a következő két évben még a korábbinál is súlyosabb volt a romlás: a keresete reálértéke 1996-ban az 1986. évének 74 százaléka volt.

A reálkeresetek azonban nem egyforma mértékben estek. Romlot-

tak a nagyobb keresetek is, de a közepes és alacsony keresetek még inkább. „A veszteségek annál nagyobbak, minél alacsonyabb keresetű csoportról van szó” – írta Kertesi Gábor és Köllő János, majd hozzátették: „... az 1994 és 1996 közötti drámai reálbércsökkenés ismét egyenlőtlenségnövelő volt: noha a visszaesés a legmagasabb keretek tartományában is jelentékeny (20–25 százalékos körüli) volt, az alacsony – közepes bérek még nagyobb mértékben veszítettek értékükből.” (Kertesi és Köllő az Országos Munkaügyi Központ bértarifa-felvételeit dolgozták fel, és ezekből az adatokból a KSH-nál jóval nagyobb, 40 százalékos reálbércsökkenést számítottak ki. (*Reálbérek és kereseti egyenlőtlenségek*, 1986–1996. Közgazdasági Szemle, 1997. július–augusztus, 615–616. l.)

Kertesi és Köllő arra is rámutatott, hogy a diplomások jóval kevesebbet veszítettek, mint az érettségizettek és az érettségizettek is kevesebbet, mint a 8 osztályt végzettek. (Uo. 622–623. l.)

Következő cikkükben azt állapították meg, hogy az elmaradt régiókban sokkal nagyobb mértékben csökkentek a keresetek, mint az ország egészében. Ezzel kapcsolatban azt is megállapították, hogy az emberek leszállítják bérigényeiket ott, ahol nagy a munkanélküliség. (Regionális munkanélküliség és bérek az átmenet éveiben. Közgazdasági Szemle, 1998. július–augusztus, 621., 625. l.)

Ez a megállapításuk különben az egész országra érvényes volt a válság éveiben. A reálbérek zuhantak, az alkalmazottak mégsem sztrájkoltak, mert féltek a munkanélküliségtől.

A keresetek reálértéke 1996 után kezdett emelkedni. 2001-ben elérte az 1986. évi értéket 87 százalékat, 2002 végén a 98 százalékat, 2003-ban bizonyosan túlhaladjuk a 100 százalékat.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy utólértük magunkat. Mert normális körülmények között a 12 év során fejlődés ment volna végbe. A szomszédos Ausztriában ebben a 12 évben a bruttó nemzeti termék több mint 30 százalékkal növekedett és ennek megfelelően növekedtek a reálbérek is. Az ELTE szociológiai intézetének 2002. november végi konferenciáján már beszéltem arról, hogy akkor mondhatnánk, hogy utólértük magunkat, ha az említett elmaradt fejlődés is végbement volna.

A keresetek reálértékének 1997-ben elkezdődött emelkedése két időszakra oszlik. Az első időszakban – 1997 és 1999 között – elsősorban a külföldi vállalatok emelik a kereseteket, leginkább a fiatalabb korosztályoknál és a képzettebbeknél, különösen a diplomásoknál. Eltolódás következett be a korosztályok között a fiatalabb korosztályok javára, és eltolódás következett be az iskolázottsági szintek között az egyetemi és főiskolai végzettségűek javára. A nagyobb keresetek az átlagosnál jobban emelkedtek, az alacsony keresetek tovább csökkentek. Új munkahelyek jöttek létre, de kizárólag iskolázott emberek számára. A legfeljebb szakmunkás végzettséggel betöltött munkahelyek száma stagnált. Eltolódás ment végbe a régiók között. Az elmaradott régiókban nem növekedett a munkahelyek száma és nem növekedtek a reálkeresetek sem. A fejlett régiókban konjunktúra kezdődött: növekedett a munkahelyek száma és az átlagosnál nagyobb mértékben

emelkedtek a keresetek. (Lásd ezzel kapcsolatban Kertesi Gábor és Köllő János *A gazdasági átalakulás két szakasza és az emberi tőke átértékelődése* című cikkét a Közgazdasági Szemle 2001. novemberi számában.)

A második időszakban, pontosabban 2001 és 2002-ben ment végbe az elmúlt 12 év legnagyobb kereset emelkedése. A bruttó átlagkereset 2001-ben 103 600 forintra, 2002-ben 116 300 forintra, a nettó átlagkereset 2001-ben 64 900 forintra, 2002-ben 74 000 forintra emelkedett. A keresetek reálértéke 2001-ben 6 százalékkal, 2002-ben 13 százalékkal nőtt. A keresetek mindkét évben kormányzati intézkedések hatására változtak. Ezek az intézkedések a 2002-es parlamenti választásokig az Orbán-kormány választási kampányát szolgálták, az év második felében egyfelől az új kormány választási ígéreteit teljesítették, másfelől az októberi önkormányzati választások megnyerését kívánták elősegíteni. Gazdasági szakértők egyetértő véleménye szerint a kereset növelésnek ez a mértéke politikai szempontból elkerülhetetlen, közgazdasági szempontból viszont megengedhetetlen volt. Ez a vélekedés jól mutatja, hogy hol tart az ország a válságból való kijutásban. Azzal, hogy egyetemi, középiskolai és általános iskolai tanárok, orvosok és ápolónők, diplomás köztisztviselők és közalkalmazottak keresetét 50 százalékkal emelték, nem tettek mást, mint hogy az előző tizenöt évben bekövetkezett reálbércsökkenésüket részben kiegyenlítették. Még ez a részleges kiegyenlítés, vagy találébb szóval tartozástörlesztés is a GDP 9 százaléka növelte a költségvetés hiányát, vagyis a kiegyenlítés költségeit a magyar gazdaság nem tudta fedezni.

Kormánykörökben tagadják, hogy megszorítások jönnek, ezzel szemben korrekcióról beszélnek, és elképzelhető, hogy a csatlakozás előtt valóban szeretnék elkerülni a megszorításokat. Annyi azonban bizonyos, hogy a magyar gazdaság 2002-ben sem jutott odáig, hogy tartósan helyre tudja állítani a 17 évvel ezelőtti béreket. Akkor mondhatnánk, hogy kijutottunk a válságból, ha a bérek és a fizetések emelkedése összhangban állt volna a magyar gazdaság teljesítményeivel.

Az átlagos reálbér 2002-ben 98 százalékgig közelítette meg az 1986-os átlagbért, de a keresők többségénél ez nem következett be.

Mivel a magasabb keresetek 2000 és 2002 között az átlagosnál nagyobb mértékben növekedtek, ugyanúgy, mint 1997 és 1999 között, és mivel 1986 és 1996 közötti veszteségük kisebb volt az átlagosnál, ezeknek a kereseteknek a reálértéke 2000-ben nagyobb volt az 1986-os évinél. Az alacsonyabb keresetek viszont az átlagosnál kisebb mértékben növekedtek 1997 és 2002 között, és veszteségük is nagyobb volt 1986 és 1996 között, ezért 2002-ben is messze elmaradtak az 1986-os szinttől.

Az iskolázottság viszonylatában is növekedtek a korábban is meglévő különbségek. A diplomások keresete 2000 és 2002 között is jobban emelkedett, mint az érettségizetteké, és sokkal jobban, mint a 8 osztályt végzetteké. Keresetük reálértéke 2002-ben ezért nagyobb volt az 1986-os évinél, míg a 8 osztályt végzettek keresetének reálértéke nem érte el az 1986-os szintet.

Akkor mondhatnánk, hogy kijutottunk a válságból, hogy ha a ke-

resők legalább kétharmadának reálbére érte volna el és haladta volna meg az 1986-os szintet.

A reálkeresetek romlásánál is nagyobb veszteséget szenvedtek el azok a keresők (és családjaik), akik idő előtt nyugdíjba kényszerültek. 1985-ben 2 millió 300 ezer, 1990-ben 2 millió 520 ezer, 2001-ben 3 millió 84 ezer volt a nyugdíjasok száma. Ennél lényegesebb, hogy 1990-ben 264 ezer, 2001-ben 632 ezer volt a munkavállalási korban levő nyugdíjasok száma. Az átlagnyugdíj 2001-ben 38 374 forint volt. A nyugdíjak reálértéke 2001-ben 20 százalékkal volt alacsonyabb az 1986 évinél.

A KSH-felmérésben megkérdezettek véleménye szerint a kielégítő megélhetéshez 2000-ben havi 44 ezer forint egy főre jutó jövedelemre volt szükség. Az alacsony jövedelműek ennek nem egészen kétharmadát, a magas jövedelműek ennél 60 százalékkal többet tartottak elégségesnek. Ehhez képest az egy főre jutó átlagos jövedelem 2000-ben 35 675 forint volt. A háztartások alsó 7 decilisében az átlagos jövedelem nem érte el ez a mértéket.

A KSH létminimum-felvételei arról tudósítanak, hogy a lakosság 25-30 százaléka él a létminimum alatt.

A nyugati társadalmakra szokták mondani, hogy kétharmados társadalmak, azt értve ezen, hogy a lakosság kétharmada él jólétben és biztonságban. A mi társadalmunk legfeljebb egyharmados társadalom: egyharmadának jobb, kétharmadának rosszabb a jövedelmi helyzete, mint 1986-ban volt.

Akkor mondhatjuk, hogy kijutottunk a válságból, ha a lakosság legalább kétharmada eléri és 25-30 százalékkal túl is haladja az 1986-os szintet.

SZÖLLŐSI GÁBOR

A gyermekvédelmi probléma mint társadalmi konstrukció

Paradox módon a magyar gyermekvédelem egyik legkevésbé tisztázott kérdése az, hogy milyen helyzetek tartoznak a gyermekvédelemre. Igaz, van egy szakkifejezés, amely a magyar gyermekvédelem feladatának azonosítására szolgál, ez pedig a „veszélyeztetettség”. Ezt alkalmazza a jogszabály, és ezt használják mind a szakemberek, mind pedig a laikusok.* Mint látni fogjuk, ennek értelmezése sem feltétlenül egyértelmű.

1. A gyermekvédelmi probléma-kategóriák általában

Vajon ki merne vitatkozni azzal, hogy a gyermekeket meg kell védeni a veszélyektől? Ám ha jobban utánagondolunk, a kijelentés olyannyira triviális, hogy voltaképpen semmit nem mond arról, miféle helyzetek kezelése tartozik a gyermekvédelemre. A „megvédeni a veszélyektől” kijelentés ürességét legjobban egy anekdota világítja meg: Amikor a gyerek hazaérkezik a templomból, édesanyja megkérdezi, hogy miről prédikált a pap. – A bűnről – hangzik a válasz. – És mit mondott a bűnről? – kérdezi az anya. – Helytelenítette – válaszol a gyerek. A történet komikuma abban rejlik, hogy a gyerek formailag mondott valamit a prédikációról, ám tartalmi értelemben semmiféle információval nem szolgált. Ami bűn, arról a társadalomban elfogadott értékek szerint nem lehet másként nyilatkozni (kiváltképp egy templomi prédikációban), mint elítélő módon. Nem kérdéses, hogy a bűnt „helyteleníteni” kell. Az már sokkal izgalmasabb kérdés lenne, hogy mi számít bűnnek, és hogy – túl a helytelenítésen – kinek mit kell tennie a bűnök elkerülésére.

A történetnek az a gyermekvédelmet érintő tanulsága, hogy a „veszélyeztetettség” kifejezés (hasonlóan a „bűn”-höz) nem egyszerűen a világ helyzeteinek tárgyilagos leírására szolgál, hanem arra, hogy deklarálja a beszélőnek eme helyzetekhez való viszonyát. A „veszé-

* Más országokban ugyancsak megtalálni a gyermekvédelemre tartozó helyzeteket jelző kifejezéseket. Számos országban az olyan vétkességi alapú kifejezések terjedtek el, mint a „gyermekkel való rossz bánásmód”, a „gyermekbántalmazás”, a „gyermek elhanyagolása”. Megfigyelhető ezeknek nemzetközi elterjedése, sőt magyarországi recepciója is.

lyezettettség” kifejezés egyértelműen jelzi, hogy a beszélő valamely szituációt károsító hatásúnak tart és szükségesnek tartja a gyermekvédelmi jellegű beavatkozást.

A kérdés ezek után az, hogy a „veszélyezettettség” kifejezés – túl a viszonyulás deklarálásán – a világ miféle helyzeteire utal. Elvileg két álláspontot lehet elfoglalni. Pozitivista felfogás szerint az ember a világ jelenségeit a maguk valós mivoltában érzékeli és a tudatában ezt a valóságot tükrözi vissza. Ha pontos volt a megfigyelés és racionálisan történt a jelenségek osztályozása, akkor bármely kategória azokat a jelenségeket tartalmazza, melyek ugyanazt a lényeges vonást hordozzák magukban. Konstrukcionista felfogás szerint az ember a világ jelenségeit a társadalom által előállított kategóriák segítségével érzékeli. Ezeket a kategóriákat (konstrukciókat) a társadalom állítja elő (konstruálja meg), melyek egyszerre tartalmazzák a dolgokra vonatkozó tényeket és a dolgok (társadalmilag releváns) értékelését. A konstrukciók objektíválódnak, azaz úgy tűnik a szemlélő számára, mintha az értékelés is a dolog immanens tulajdonsága lenne.

A magyar gyermekvédelem művelői meglehetősen bizonytalanok abban, hogy a veszélyezettettséget a helyzet objektív tulajdonságának, vagy a szemlélő értékelésének tekintsék. Egyes megnyilatkozások inkább arra utalnak, hogy a szakemberek a helyzet objektív tulajdonságának tartják a veszélyezettettséget. Találkozni olyan véleménnyel is, hogy a veszélyezettettség „szubjektív dolog”, azaz a megítélőtől függ, hogy van-e veszélyezettettség.

Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy hogyan és miért sorolódhatnak a különböző helyzetek a gyermekvédelmi problémák közé. Vajon ez a helyzetek immanens sajátosságaiból fakad, vagy pedig azt a szemlélőnek (az egyénnek és a társadalomnak) a helyzethez való viszonyulása határozza meg?

A tanulmány három állítást fogalmaz meg:

a) A gyermekvédelmi problémát jelölő kategóriák (a „veszélyezettettség” és a többi hasonló kategória) társadalmi konstrukciók, mely a tényeket és a rájuk vonatkozó társadalmi értékelést foglalják egybe.

b) E kategóriák elsősorban a gyermekvédelmet formáló közpolitikai folyamatban, a folyamat sajátosságaitól befolyásoltan konstruálódnak.

c) A kategóriák azt a hármast viszonyt fejezik ki, amely a gyermek, a szülő és az állam között jön létre a gyermek problémájával kapcsolatban.

A gyermekvédelem tárgyát képező problémáról még nagyon sok egyebet le kellene írni. A gyermekvédelem külföldi és hazai fejleményei például időszerűvé teszik annak elemzését, hogy mit jelent a „gyermekbántalmazás”, és miként hat a bántalmazás-konstrukció terjedése a gyermekvédelmi rendszerre. Ugyancsak időszerű lenne azt végiggondolni, hogy a hagyományos kategóriák miként alakulnak át kockázat-kategóriákká, és hogy a kockázat-megközelítés milyen hatást gyakorol a gyermekvédelmi rendszerre. Bármennyire izgalmasak is a jelzett kérdések, kifejtésük meghaladja a jelen írás kereteit.

2. A gyermekvédelmi probléma társadalmi konstruálása

2.1 A szociális konstrukcionizmus általában

A mai nyugat-európai gyermekvédelmi irodalomban a gyermekvédelem jelenségeit, különösen a veszélyeztetettség kategóriáit nemcsak pozitivistá, hanem konstrukcionista nézőpont szerint is értelmezik. A gyermekvédelemben a pozitivista és a konstrukcionista nézőpontok közötti különbséget a „mi teszi a veszélyeztetettséget veszélyeztetettséggé?” kérdésre adott válasz fejezi ki a legtömörebb módon. A pozitivista nézőpont híve erre azt válaszolja, hogy „ami veszélyeztetettség, az veszélyeztetettség” – tehát a jelenségek valamely csoportja a megítéléstől függetlenül bír azokkal a közös vonásokkal, melyek miatt veszélyeztetettségnek minősül. Ugyanerre a kérdésre a konstrukcionista nézőpont elkötelezettje azt válaszolná, hogy „az a veszélyeztetettség, amit a társadalom annak minősít”.

A konstruktivizmus a mai társadalomelmélet egyik szerteágazó, számos jelenség magyarázatára alkalmazott szellemi áramlata, melynek elméleti gyökerei a fenomenológiára vezethetők vissza. A fenomenológiai szociológia tételei elsősorban Alfred Schütz, Peter Berger és Thomas Luckmann nevéhez köthetők. A konstruktivizmus nem tekinthető egységes társadalomelméleti megközelítésnek, számos irányzata létezik. Berger és Luckmann elmélete azt hangsúlyozza, hogy a valóság társadalmilag felépített, és a társadalmi konszenzuson múlik, hogy melyik valóság-értelmezés válik elfogadottá. (Balogh I.–Karácsony A. 1995; Csepeli Gy. 1987.)

A konstruktivizmus két jellegzetes témája egyrészt az ismeretek (a „valóság”) társadalmilag konstruált jellege, másrészt a társadalmi folyamatok függése ettől a konstruált valóságtól. Az első megközelítés azt fejezi ki, hogy a valóság tényeit nem egyszerűen „tükrözzük” tudatunkban, hanem a tényeket eleve a társadalmilag létrehozott összefüggésekben (konstrukciókban) észleljük és értelmezzük. Társadalmilag meghatározott, hogy milyen tényeket észlelünk a külső világból, és társadalmilag meghatározott, hogy a tényeket milyen jelentésekkel kapcsoljuk össze. A valóságunk konstruált valóság, ami azonban nem jelenti azt, hogy ez a valóság hamis. Mégpedig azért nem, mert a társadalom szempontjából éppen az fogja fel adekvát módon a tényeket, aki azokat képes a társadalom által kialakított keretekben elhelyezni. (Balogh–Karácsony 1995. 3. o.) A második megközelítés alapvető mondanivalója pedig az, hogy az emberek nem csupán e konstrukciók keretében fogják fel a világot, hanem ennek megfelelően is cselekszenek. A világ észlelésére és értelmezésére szolgáló konstrukciók objektíválódnak, azaz az egyes ember számára úgy jelennek meg, mint a világnak az emberektől függetlenül létező elemei. Amikor az emberek a helyzeteket értelmezik, tennivalóikról döntenek, cselekvéseik következményeit értékelik, akkor ezt a tényekről alkotott – objektív valóságnak tekintett – társadalmi konstrukciókhoz igazodva teszik. A társadalom intézményei és folyamatai csak úgy érthetők meg,

ha megértjük, milyen társadalmi konstrukciókhoz igazították az emberek a cselekvéseiket.

A konstrukcionizmus ellenpárja a pozitivizmus. Pozitivisták szerint az ember (megfelelő megismerési technikákat alkalmazva) a világ objektíve létező tényeit ismeri meg, és tudatában a valóság (többé vagy kevésbé pontos) tükörképe jön létre. A tények „Csipkerózsika-álmukat alusszák” mindaddig, amíg a kutató fel nem ismeri őket. (Bessant, J. 2001.) A társadalom cselekvései logikusan következnek a tényekből: a tárgyak magukban hordozzák tulajdonságaikat, és amint a társadalom felismeri azokat, adekvát módon fog reagálni.

A szociális konstrukcionizmus tételeit a legkülönbözőbb társadalmi jelenségek illetve társadalmi problémák magyarázatára alkalmazzák. Rossol – a játékszenvedély példáján keresztül – azt mutatja be, hogy a társadalom miként konstruál medikális problémát a deviáns magatartásból. May az alkoholizmus esetében vizsgálja azt, hogy a társadalom miként konstruálta meg az alkoholfüggés jelenségét és miként bízta az orvosokra az elfogadható és a vétkes magatartások medikális kategóriákban történő diagnosztizálását. (Rossol, J. 2001.; May, C. 2001.) Lantz és Booth a „mellrák-járvány” szociális konstruálását, Armstrong a „magzati alkohol szindróma” elnevezésű diagnózis konstruálásának folyamatát, Brown pedig az angol kormányzatnak az AIDS-probléma konstruálásában betöltött szerepét írja le. (Armstrong, E. M. 1998.; Brown, T. 2000.; Lantz, P. M.–Booth, K. M. 1998.)

2.2 A veszélyeztetettség társadalmi konstrukciója

Témánk szempontjából annak van közvetlen jelentősége, hogy miként történik a gyermekvédelem tárgyát képező problémák társadalmi konstruálása. A konstrukcionista szerzők álláspontja szerint a gyermekvédelmi tevékenység tárgyaként megjelölt kategóriák (a veszélyeztetettség, a bántalmazás stb.) sem egyebek, mint társadalmi konstrukciók. Ez nem azt jelenti, hogy a gyermekekkel szembeni erőszak vagy más veszélyek ne léteznének, hanem azt, hogy ezek a veszélyek a társadalomban specifikus módon definiálódnak. (Christie, A.–H. Mitler 1999.)

A gyermekvédelem tárgyát képező probléma társadalmi konstruálásáról Nigel Parton nyújtotta a legnagyobb hatású elemzést, érdekes ezért megismerni gondolatainak lényegét. (Parton, N. 1985.; Parton, N. 1998.; Parton, N.–O’Byrne, P. 2000.) Parton a gyermekvédelem tárgyát jelölő kategória alakulását elsősorban a gyermekvédelemre vonatkozó kommunikáció alakulásával, másrészt – ezzel összefüggően – az állam kontroll-technikáival magyarázza. A magyarázat elméleti alapjaként a diskurzus valamint a diszciplináris társadalom kategóriáit használja, melyeket Michael Foucault-tól kölcsönöz.

A diskurzus Foucault elméletében egyrészt a kommunikáció folyamatára, másrészt az általa fenntartott információtartalmakra utal. A

diskurzus keretében egy szakmai csoport tagjai vagy általában a társadalom tagjai specifikus formában prezentálják a valamely tárggyal kapcsolatos információkat, ide értve a tárggyal kapcsolatos viszonyulásokat is. A nyelv biztosítja azt a mechanizmust, amely útján a tárgy specifikus formában prezentálódik és alkalmassá válik az intervencióra és a szabályozásra.

Parton szerint az, hogy a társadalom mit tart a gyermekvédelem céljának illetve, hogy a családba történő állami beavatkozás milyen formáját és mértékét tartja legitimnek, a kommunikáció során formálódik. Maguk a gyermekvédelmi problémát jelölő kategóriák is (a „gyermekbántalmazás”) a gyermekvédelemre vonatkozó diskurzusban nyerik el tartalmukat. A diskurzus hátterét az olyan strukturális tényezők jelentik, mint a család és az állam viszonyának változásai, illetve a gyermekvédelem rendszerének módosulásai. A strukturális tényezők azonban nem közvetlenül, hanem a diskurzuson keresztül gyakorolnak hatást a társadalomra. A kommunikációban eltérő lehetőségekkel bíró szereplők vesznek részt, így például a kormánynak vagy a tudományos intézményeknek nagyobb lehetőségük van a kommunikáció tartalmának meghatározására, mint másoknak.¹

A diskurzus tartalmának alakulását Parton az ugyancsak Foucault-tól származó diszciplináris társadalom kategóriájának segítségével magyarázza. Foucault a „diszciplináris társadalom” fogalmának kialakításával elemezte azt a folyamatot, melynek során az állam mind szélesebb körben vált a társadalom életének szabályozójává, felhasználva a szabályozás mind hatékonyabb technikáit. A modernitásban az állam direkt hatalomgyakorlása helyébe a szabályozás áttételesebb formái lépnek, melyek esetében már jóval kevésbé nyilvánvaló az, hogy itt is az állam szabályozó tevékenységének megnyilvánulásáról van szó. Az új szabályozási módszerek egyike a normalizáció, egy olyan folyamat, melynek keretében meghúzzák a határt a társadalmilag elfogadható, illetve az elfogadhatatlan helyzetek, magatartások között. A normális és a nem normális megkülönböztetése a szaktudományok feladatává válik, mivel ezek tudományos reputációja legitimálja a társadalom előtt a meghúzott határvonalat. A szabályozó hatalom a normalitás mércéit – támaszkodva a szaktudományok tekintélyére – igyekszik elterjeszteni a társadalomban. A normalitás mércéit felállító, terjesztő és ellenőrző szakmai intézmények sokkal kevésbé tűnnek represszív hatalomnak, mint a direkt hatalomgyakorlás régebbi intézményei (pl. bíróság, közigazgatás stb.).

Parton a gyermekvédelmet úgy tekinti, mint az állam egyik eszközét a polgárok magatartásának szabályozására. Történelmileg azt a dilemmát kellett megoldani, hogy az állam megvédje a gyermekek individuális jogait, ugyanakkor tartózkodjon a családok autonómiájának általános korlátozásától. A beavatkozás és a nem-beavatkozás dilemmájának megoldását kínálta a szociális munka megjelenése. A

¹ Parton részletesen elemzi az angol gyermekvédelemben végbement folyamatokat. Ennek leírását mellőzöm, a téma iránt érdeklődők Kerezsinnél találják meg a kérdés részletes ismertetését. ld. Kerecsi K. 1995.

szociális tevékenység kialakulása tette lehetővé a – Donzelot szavaival kifejezve – „gyámkodó komplexum” létrejöttét. A családokra irányuló tevékenységében két technika vált fontossá: a moralizálás és a normalizálás. A közhatalmi kényszert csak azokban a kivételes esetekre kellett fenntartani, amikor a kevésbé represszív eszközök csődöt mondtak. (Donzelot, J. 1980.)

A veszélyeztetettség-kategóriák (ide sorolva a bántalmazást és a többi hasonló kategóriát) alkotása funkcionális szükségszerűség a gyermekvédelmi rendszerekben. Ezek olyan eszközök, amellyel a gyermekvédelmi rendszer alkotója egyrészt megjelöli a társadalom tagjai számára a „normális” magatartást, másrészt ennek ellentettjeként a „problémás” helyzeteket. Ezek a kategóriák egyrészt megkönnyítik a gyermekvédelem technikai működését, másrészt legitímálják a gyermekvédelmi politika törekvéseit (mert a veszélyeztetettség-kategória objektívalódása révén a helyzethez való viszony a helyzet saját tulajdonságának látszik).

A veszélyeztetettség-kategóriát kifejező szociális reprezentáció az információk komplex halmazát hordozza. A nyelvi jelben (explicit vagy implicit módon) a következő elemek lelhetők fel:

- a helyzetet egyes megkülönböztető ismérvei (a konkrét magatartás, a bekövetkezett konkrét hátrány, a konkrétan megnevezett kockázat, vagy az általános módon megjelölt távlati következmények);
- a helyzet magyarázatára használt elméleti megközelítés (a magyar veszélyeztetettség-fogalom például explicit módon utal a fejlődési szemléletre);
- a helyzet normalizálását szolgáló értékelés (a reprezentáció kifejezi azt, hogy milyen magatartás vagy helyzet számít negatívnak, következetesképpen mi számít megfelelőnek);
- az állami beavatkozás, illetve a konkrét megoldás juszifikációja (a veszélyeztetettség reprezentációja az objektívalódott tartalma révén azt sugallja, hogy a helyzet maga bír azokkal a jellemzőkkel, melyek indokolják az állami beavatkozást illetve a konkrét gyermekvédelmi megoldást);
- a család és az állam viszonya (az az értékelés, hogy meddig ismerhető el a család önrendelkezési joga és mikor kell azt korlátozni a gyermekvédelem eszközeivel);
- a probléma és a megoldás elhelyezése a társadalmi struktúrában (a veszélyeztetettség reprezentációja a felszínen azt fejezi ki, hogy a probléma a társadalom bármely rétegében előfordulhat, és hogy a gyermekvédelem egyformán fellép ellene. A reprezentáció rejtett társadalmi tartalma viszont az, hogy másként értékelendő az eltérő társadalmi csoportba tartozók problémája és eltérő megoldások alkalmazásának van helye.)

2.3 A pozitívista és a konstrukcionista megközelítés szintézise

A gyermekvédelmi problémákkal kapcsolatban indokoltnak tűnik a pozitívista és a konstrukcionista megközelítések együttes alkalmazása. A pozitívista szemléletű kutatások számtalan értékes eredményt hoztak a gyermekvédelmi problémák okainak, elterjedtségének, hatásainak és egyéb vonásainak feltárásával. A konstrukcionista szemléletű írások pedig segítettek annak megértését, hogy egyes szituációk miért válnak gyermekvédelmi problémává, és mások miért nem. A két elméleti nézőpont szintéziséhez Fuller és Myers modellje nyújt megfelelő támpontot (Fuller and Myers 1941. p. 320. idézi Parton 2000.):

„A társadalmi probléma egy olyan helyzet, amit tekintélyes számú ember úgy fog fel, mint az általuk becsben tartott, valamelyik társadalmi normától való eltérést. Így minden társadalmi probléma egy objektív feltételből és egy szubjektív definícióból áll. Az objektív feltétel egy olyan helyzet, amelynek a létezése és kiterjedése ellenőrizhető az elfogulatlan és kellően képzett megfigyelők által. A szubjektív definíció nem más, mint meghatározott egyéneknek az a felfogása, hogy a helyzet fenyegetést jelent bizonyos megbecsült értékekre.”

A társadalmi konstrukcionizmus ismertetésénél alkalmazott kifejezéseket használva mindez úgy írható le, hogy „objektív feltétel” helyett a helyzet pozitíve létező tulajdonságairól, „szubjektív definíció” helyett a valóság társadalmi felépítéséről beszélünk. Ahhoz tehát, hogy valami gyermekvédelmi problémának (veszélyeztetettségnek, bántalmazásnak, elhanyagolásnak stb.) minősüljön, szükség van arra, hogy

- a szituáció bizonyos objektív sajátosságokkal bírjon, és
- a társadalom ezt gyermekvédelmi módon kezelendőnek minősítse.

Azok a helyzetek, melyekkel a gyermekvédelem foglalkozik, objektív tulajdonságaik alapján nem egy, hanem több különböző jelenségcsoportba tartoznak. Mindegyikük árt a gyermeknek, de mind-egyiknek más az oka, a lefolyása és a hatása. Az eltérő jelenségcsoportokat az köti össze, hogy a társadalom egyaránt a gyermekvédelmi módon kezelendő problémák közé sorolta őket. Másrészt sok olyan jelenség, amely szintén árt a gyermeknek, azért nem tartozik a gyermekvédelmi problémák közé, mert a társadalom nem így minősíti őket. Lehet, hogy nem is tekintik őket társadalmi problémának. Az is lehet, hogy társadalmi problémának tekintik őket, de másféle (nem gyermekvédelmi jellegű) megoldást alkalmaznak. Tehát a gyermekvédelmi problémává válását nem lehet sem csak a helyzetek objektív jellemzőivel, sem kizárólag a helyzetek társadalmi minősítésével magyarázni.

3. Mi a közpolitikai folyamat szerepe a kategória konstruálásában?

3.1 A veszélyeztetettség társadalmi konstruálására vonatkozó elmélet továbbfejlesztése

A Parton által felvázolt modell a veszélyeztetettség-kategória konstruálását a kommunikáció folyamataival, valamint az állam kontrolltechnikáival magyarázza. Noha a modell erényeit magam is elismerem, szükségesnek tartom annak továbbfejlesztését. Két dologra kell rámutatni: Egyrészt arra, hogy a gyermekvédelem feladatait elsősorban a gyermekvédelmi rendszert formáló közösségi döntések határozzák meg, így a veszélyeztetettség-kategória konstruálása is nagyjából a közpolitikai folyamatban, vagy pedig e folyamatra tekintettel történik. (Amivel persze nem azt állítom, hogy a veszélyeztetettség-konstrukció módosulásait elegendő lenne a hivatalos döntésekkel, a hivatalos kommunikációval magyarázni.) A másik kérdés pedig az, hogy a gyermekvédelem esetében nem egyszerűen a lakosság feletti állami kontrollról van szó, hanem annak specifikus formájáról, a gyermek és a szülő közötti viszonyba való sajátos állami beavatkozásról. Az első kérdésről ebben a fejezetben, a másodikról a következőben fogok szólni.

Davis kutatása azt vizsgálta, hogy miként reagáltak az emberek, ha nyilvános helyen észlelték egy számukra idegen gyermek megbüntetését. Az ilyen helyzetbe kerülő személyek gyakran nem tettek semmit a gyermek megvédésére. A beavatkozást – egyebek mellett – az gátolta, hogy az érintettek a fellépést alapvetően olyan dolognak tartották, ami a formális intézményekre tartozik. A nem-formalizált beavatkozásra vonatkozó normák bizonytalansága miatt nem tudták eldönteni, hogy személy szerint kötelesek-e tenni valamit a gyermeket megbüntető szülővel szemben. (Davis, P. W. 1991.) Az írásból az a következtetés adódik, hogy ha valamely területen kialakul a közösségi beavatkozás, akkor ez megváltoztatja a magán-beavatkozásra vonatkozó normákat. Ettől kezdve a társadalom tagjai feltételezésekkel élnek a közösségi cselekvés szerepével kapcsolatban, és saját cselekvésüket ehhez igazítják.

A jelenség mögött a modernizáció folyamatai húzódnak meg, melynek során egyrészt szétváltak a magán- és a közügyek. Az egyes ember magatartása vagy problémája csak meghatározott helyzetekben tartozik más magánszemélyekre (ennek tere elsősorban a nukleáris család, de ide sorolhatók a rokoni, baráti, munkatársi és egyéb személyes viszonyok is.) Jelentősen szűkült azon helyzetek köre, melyen belül a társadalom elfogadja vagy elvárja, hogy a jelen lévő idegen személyek reagáljanak mások cselekvésére. (Ilyen például az a büntetőjogi szankcióval alátámasztott követelmény, hogy a balesetet szenvedett személynek segítséget kell nyújtani.) Másrészt egyre bővül azon formalizált intézményeknek a skálája, melyek a köz nevében szabályozzák az egyének magatartását illetve kezelik problémáikat. En-

nek keretében a tilalmazott magatartások szankcionálása nagyrészt állami monopóliummá vált. A szolidaritás informális megoldásai is háttérbe szorultak az állam egyre szélesebb szociális felelőssége (védelmi illetve ellátási feladatai) mögött. A tizenkilencedik század végétől kezdődő folyamat eredményeként a gyermekvédelemben is megvalósult az informális cselekvés visszaszorulása és a közcselekvés kiterjedése. A modern társadalmakban a köz nevében eljáró gyermekvédelmi rendszerek jöttek létre, amelyek szervezett módon foglalkoznak bizonyos típusú problémák kezelésével. A hivatalos gyermekvédelmi rendszer léte alapot ad arra, hogy a társadalom tagjai elvárásokat támasszanak ezzel a rendszerrel szemben. A tényleges viszonyok megerősítést kapnak a helyzethez igazodó normák által, melyek eligazítást nyújtanak abban a kérdésben, hogy mikor kell illetve szabad a hivatalos gyermekvédelmi rendszernek beavatkoznia, illetve mikor kell illetve szabad magánszemélyeknek cselekedniük. Hasonló szerepet töltenek be azok a fogalmi kategóriák, melyek nem csak azt jelzik, hogy valamely helyzet ártalmas a gyermekre, hanem kifejezik azt az értékelést is, hogy szükség van a gyermekvédelmi jellegű közösségi beavatkozásra. Ha egy helyzetet „veszélyeztetettséggé” minősítenek, ezzel azt fejezik ki, hogy a probléma kezelése a gyermekvédelmi rendszerre tartozik.

A jelenség elméleti magyarázatát a posztmodern társadalomról szóló, azon elméletek jelentik, melyek a korszak lényegét a „reflexív modernitás” kifejezéssel írják le. A reflexív társadalomban nemcsak az egyének reflektálnak a környezet információira, hanem a formális intézmények is adnak reflex-válaszokat, és válaszaikkal új kontextust teremtenek az egyének reflexiói számára. A formális intézmények és az egyének között kölcsönös kapcsolat áll fenn, azaz egyrészt az intézmények formálják az egyének reflexválaszait, másrészt az egyének reflektálnak az intézményekre, és ezzel befolyásolják azok gyakorlatát (Beck, 1992. 21. p. in Ferguson). Tehát az egyéneknek és a szervezeteknek a gyermekek problémáira adott válasza nemcsak attól függ, hogy a helyzet milyen mértékig ártalmas, hanem legalább ennyire attól is, hogy a létező formális intézmények milyen helyzeteket kezelnek problémaként, és hogy milyen megoldásokat alkalmaznak azokkal kapcsolatban. Azt a helyzetet tekintik gyermekvédelmi problémának (veszélyeztetettségnek, bántalmazásnak stb.), amelyet – különböző okokból és különböző folyamatok során – besoroltak a gyermekvédelmi intézményrendszer által kezelendő problémák közé.

Parton a diskurzust emelte ki olyan folyamatként, amely színtere a veszélyeztetettség-kategória konstruálásának. Ennek szerepét magam sem vitatom. Legalább ilyen fontosnak tartom azonban azt, hogy az egyének a formalizált gyermekvédelmi rendszer léteire és a feltételezett funkcióira reflektálva vesznek részt a kommunikációban. A gyermekvédelem feladatára vonatkozó társadalmi felfogás részben a közpolitikai folyamatok során, részben pedig a közpolitikai döntések következményeképpen alakul. A veszélyeztetettség-kategória konstruálása tehát az állam és a társadalom egymásra vonatkoztatott kommunikációja során történik.

3.2 A gyermekvédelem közpolitikai értelmezése

A gyermekvédelmet nemcsak az jellemzi, hogy gyermeket véd, hanem az is, hogy egyike a társadalom közfeladatainak. A magán- és közszféra történelmi különválásának egyik elemeként a gyermekek problémáinak kezelését szolgáló meghatározott feladatok átkerültek a magánügy köréből a közügy kategóriájába, és így biztosításuk a szervezett társadalom feladatává vált. Ma a gyermekvédelemért az államot terheli az elsődleges felelősség, még akkor is, ha nem kormányzati szereplők is részt vesznek benne. Ezen túlmenően a gyermekvédelem nem egyszerűen a köz által végzett tevékenység, hanem olyan cselekvés, amelyet meghatározott közcélok érdekében folytatnak. Azaz jelen van benne valamiféle „központi tudatosság”, amely biztosítja bizonyos mértékű célra irányultságát és bizonyos mértékű koherenciáját. (Ez persze nem jelenti azt, hogy a gyermekvédelem minden szereplője minden részletében ismerné, elfogadná, vagy követné a központi célokat.) Ezért a gyermekvédelmet – egyéb dimenziói mellett – közpolitikai jelenségnek, tartalmilag pedig szakpolitikának kell tekintenünk.

A „közpolitika” kifejezés (mely az angol public policy fordításaként vált elfogadottá hazánkban) a politika egyik dimenziójára utal. A közpolitika a politika azon területe, amely egyrészt a politikai döntéshozatalt (a közcélok kiválasztását, a megvalósításra irányuló stratégia meghatározását), másrészt a politika tartalmát (a megvalósítandó közcélokat) foglalja magában. A közpolitikával lényegében azonos jelentésűek a Magyarországon már régebb óta elterjedt szakpolitika vagy ágazati politika kifejezések is (pl. oktatáspolitiká stb.), bár ezekkel inkább csak a politika tartalmára és végrehajtására szoktak utalni, és ritkábban a döntéshozatali folyamatra. (Ágh A. 1994.)

Ha a közfeladatokat (vagy valamely ágazatát) közpolitikának (szakpolitikának) értelmezzük, akkor a jelenség következő szempontjai válnak hangsúlyossá:

- a közfeladatokat társadalmi szinten bizonyos célra irányultság jellemzi, amit alapjában véve az időszakonként meghozott közösségi döntések biztosítanak (ami nem jelenti azt, hogy a döntéshozók az utolsó mozzanatig mindent megterveznének, vagy hogy a feladat végrehajtásában részt vevők teljes mértékig a célt szem előtt tartva cselekednének);
- a döntésre különféle tényezők hatnak, ezeket azonban a közpolitikai döntési folyamat szelektálja;
- a közfeladatnak létezik egy – bizonyos mértékig összefüggő – programja, amely tartalmazza a közfeladattal kapcsolatban érvényesnek minősülő közösségi célokat és eszközöket;
- a közpolitikai program célkitűzései illetve eredményei mérhetők illetve értékelhetők

A gyermekvédelem kétségtelenül szemlélhető másféle nézőpontból is, például mint jogintézmény, mint közigazgatási tevékenység, vagy

mint ellátórendszer. Mindegyik megközelítés releváns a maga területén, ám azt, hogy egy gyermekvédelmi rendszer milyen problémák kezelését vállalja, végső soron a közpolitikai folyamatok során határozzák meg. (Ami nem jelenti azt, hogy a jogrendszer, a közigazgatás, az ellátó intézmények maguk ne gyakorolnának hatást a relevánsnak tartott problémák körének meghatározására.)

A gyermekvédelmi politika olyan intézményesült politikai program, amely tartalmazza a gyermekvédelemre vonatkozó érvényes közösségi célkitűzéseket, és a célok megvalósítására rendelt eszközöket. Processzuális szempontból a gyermekvédelmi politika funkciója az, hogy sajátos politikai folyamatok keretében biztosítsa a gyermekvédelemre vonatkozó közösségi döntések létrejöttét, formalizálását, végrehajtását. Tartalmi oldalról pedig a gyermekvédelmi politika funkciója az, hogy meghatározza a gyermekvédelmi közfeladatok alapvető vonásait, így különösen a gyermekvédelem által kezelt problémák körét, a problémák kezelésének eszközeit és céljait. A gyermekvédelmet közfeladatként művelő államban szükségképpen van gyermekvédelmi politika. A gyermekvédelmi politikák azonban jelentősen eltérhetnek aszerint, hogy mennyire tudatosak, komplexek, konkrétak, illetve hogy mennyire elvi vagy mennyire operatív a megfogalmazásuk.²

3.3 A veszélyeztetettség konstruálása a közpolitikai folyamatban, illetve arra tekintettel

A gyermekvédelemre tartozó problémát kifejező kategória genezisét ott kell keresnünk, amikor a helyzetek valamely csoportját gyermekvédelmi problémának minősítik, és kezelését az államra bízják. Ebben a helyzet tulajdonságai épp úgy szerepet játszanak, mint azok a folyamatok, amelyek során meghatározott szereplők meghatározott lépéseket tesznek a közcselekvés kiváltása érdekében. Az állam a különböző helyzetek gyermekvédelmi problémává („veszélyeztetettség”) nyilvánítása során nem hagyhatja teljesen figyelmen kívül azt, hogy a releváns szakmai csoportok illetve általában a társadalom tagjai mit tekintenek veszélyeztetettségnek. Ám azt sem mondhatjuk, hogy az állam pontosan azt fogja veszélyeztetettséggé nyilvánítani, amit a társadalom annak tart. A szakmai és a laikus értelmezés tehát visszahat a veszélyeztetettséget meghatározó közpolitikai folyamatra.

A gyermekek problémáinak kezelése nem automatikusan válik az állam feladatává, hanem a közpolitikai folyamat eredményétől függően. A közügyeket érintő döntések szükségképpen érintik a különféle társadalmi csoportok, szervezetek, szereplők érdekeit, és az érdekek közötti válogatás kifejezetten politikai tevékenység. Noha a döntéseknek van szakmai dimenziója is, a döntési helyzet egésze nem feltétlenül írható le szakmai szempontokkal. Az, hogy a családok mely

² Ahol nem művelik tudatosan a gyermekvédelmi politikát, ott a szakpolitika megbújik a jogalkotás, illetve a kormányzati tevékenység kulisszái mögött. (Krugman, R. D. 1998.)

helyzeteit nyilvánítják állami beavatkozás útján kezelendő gyermekvédelmi problémává („veszélyeztetettséggé”), túllép a szakmai kérdéseken és igényli a politikai keretek között végbemenő döntést. (Más kérdés az, hogy a modern állam szívesen leplezi döntéseinek hatalmi jellegét és hivatkozik a megoldást legitimáló szakmai-tudományos szükségletekre.)

Nem minden probléma válik közüggé, hanem csak azok, amelyek felkerülnek a nyilvánosság, illetve ennek hatására a politika napirendjére. A legegyszerűbb magyarázat az, hogy az állam „hivatalból”, azaz önmagától észleli és kezeli mindazon helyzeteket, melyek szükségessé a gyermekvédelmi közfeladat megfelelő ellátása érdekében. Kétségtelenül létezik a problémák ilyen módon történő felfedezése is, ám ennek működését is különféle (közpolitikai, közigazgatási, szervezeti) folyamatok, valamint (kormányzati és szervezeti) érdekek határozzák meg. A közpolitikai szemlélet a legszívesebben azzal magyarázza valamely kérdés napirendre kerülését, hogy az különféle szereplők célirányos tevékenységének eredménye. (Lantz, P. M.–Booth, K. M. 1998.) Gyakran morális vállalkozók tevékenysége, morális pánik megjelenése, mozgalmak illetve érdekcsoportok nyomása folytán kerül az ügy abba a stádiumba, hogy a döntéshozó úgy érzékeli, döntési helyzet állt elő.

A helyzetek gyermekvédelmi problémává válásának különösen fontos pontja volt az, amikor először vált állami feladattá a problémák valamely csoportjának gyermekvédelmi módon történő kezelése. Ezek az első feladat-meghatározások két forrásból táplálkoztak: egyrészt a szegényügy és a társadalmi gyermekvédelem hagyományaiból, másrészt – ha rendelkezésre állt – a külföldi példákából. Az igazi kérdést ekkor annak megindokolása jelentette, hogy miért és milyen mértékig kívánatos az állam megjelenése egy olyan területen, amely eddig nem tartozott a feladatai közé. Amikor már létezik állami gyermekvédelmi rendszer, bármely további feladatnak besorolása a gyermekvédelemhez a már létező rendszerre való tekintettel történik. Egyrészt rendelkezésre áll az a precedens, hogy a megoldatlan gyermeki problémák kezeléséért az államot lehet felelőssé tenni. Másrészt a már gyermekvédelmivé tett feladatkör alkalmat ad arra, hogy az, aki a beavatkozás kiterjesztését szorgalmazza, analógiát keressen a régebbi és az újabb problémák között, ezzel legitimálva törekvését. Az újabb problémák feladattá tétele a legtöbbször úgy történik, hogy az új helyzetet is besorolják az eddig használt kategóriába (például azzal érvelve, hogy „ez is bántalmazás”), vagy pedig egy, a korábbi kategóriához bizonyos mértékig hasonló szerkezetű kategóriát fogalmaznak meg („nemcsak fizikai bántalmazás létezik, hanem pszichikai is”).

A problémák meghatározása nem csupán annak eldöntését jelenti, hogy a probléma közcselekvést igényel, hanem annak meghatározását is, hogy milyen típusú megoldásnak van helye. E kérdésben elsősorban annak van jelentősége, hogy a feladatot melyik rendszer illetékeségi körébe sorolják. A közgondolkodás ugyanis a már létező rendszereket használja olyan támpontként, amelyek szerint kategorizálja a feladatot. Azzal, hogy valamely helyzetnek a gyermekvéde-

lemhez sorolásáról döntenek, a problémát közfeladattá transzformálják. Ha megszületik a döntés a probléma gyermekvédelmi módon való kezeléséről, akkor ez a döntés legalábbis két dologra vonatkozik: a problémák körének meghatározására, valamint az alkalmazandó módszerek meghatározására. Szoros összefüggés áll fenn a „milyen helyzetben” és a „mit kell tenni” kérdések között. A gyermekvédelemre tartozó problémák körének kifejezése történhet például formális definíció alkotásával, de ezen túlmenő eszközökkel is (például a szülők kötelezettségeinek előírásával, az ügyintézők részére tágabb vagy szűkebb mérlegelési jog megadásával, az intézkedés-típusok és ellátás-típusok létrehozásával, bejelentési kötelezettség előírásával stb.).

Noha az előbbieken a gyermekvédelmet formáló közpolitikai folyamatokról volt szó, ezzel semmiképp nem akartam azt mondani, hogy a veszélyeztetettség-kategóriát kizárólag a hivatalos döntések alakítják. A veszélyeztetettség-konstrukció alakításában két további szereplőt kell megemlíteni: a gyermekvédelem szervezeteit, valamint a társadalom tagjait (és különféle szervezeteiket). A gyermekvédelem szervezetei (a hatóságok és az ellátó-szolgáltató intézmények) a mindennapi gyakorlatuk során bizonyos fokú (gyakran igen széles körű) autonómiával döntenek arról, hogy mi számít a gyermekvédelemre tartozó problémának. Ami minket ennél is jobban érint, az az, hogy a gyermekvédelmi szervezetek fontos befolyásolói a veszélyeztetettségről folyó társadalmi diskurzusnak. A laikus társadalom általában nem közvetlen „fogyasztója” a közpolitikai dokumentumoknak, illetve a jogszabályoknak. Az emberek – személyesen vagy mások útján – elsősorban a médiából, valamint a gyermekvédelmi szervezetek gyakorlatából szereznek tudomást arról, hogy mi szokott veszélyeztetettségnek minősülni. A laikusok között a veszélyeztetettségről folyó diskurzust alapvetően meghatározza, hogy az általuk megismert szituációkban a hivatásos gyermekvédők mit tekintettek gyermekvédelmi problémának, és mit nem. Végül soron tehát a veszélyeztetettség-kategóriát meghatározó közpolitikai döntések és a veszélyeztetettségre vonatkozó társadalmi kommunikáció kölcsönösen hatnak egymásra.

4. A gyermek, a szülők, és az állam közötti viszony szerepe a gyermekvédelmi probléma konstruálásában

4.1 A család és az állam viszonyának változatai

A családra irányuló közcselekvések mindegyikét a család és az állam közötti sajátos viszony jellemzi. A gyermekvédelem jellemzője a „családba való beavatkozás”, tehát az, hogy az állam a gyermek problémáinak kezelése (a gyermek megvédése) érdekében korlátozza a család autonómiáját. A család és az állam közötti viszony jellege szerint Harding a gyermekvédelem négy történetileg kialakult típusát különböztette meg (Harding, L. M. F. 1991.):

– laissez faire és patriarchizmus, amely szerint a gyermekek gondozása és ellátása, a gyermek magatartásának kontrollja a család hierarchikus rendjére tartozik, állami beavatkozásnak csak szigorúan körülhatárolt esetekben, főként a szülő hiánya esetében van helye;

– állami paternalizmus és a gyermek védelme, amely elismeri és szükségesnek tartja az állam kényszerítő jellegű beavatkozását annak érdekében, hogy a gyermeket megvédje a bántalmazástól és a rossz színvonalú gondozástól;

– a vér szerinti család és a szülői jogok védelme, amely elismeri ugyan a beavatkozás szükségességét a gyermek érdekében, de fontosnak tartja a család autonómiájának védelmét, illetve a vér szerinti család egységének megőrzését;

– a gyermekek jogainak érvényesítése és a gyermekek felszabadítása, amely nem a különféle gondozási-nevelési problémákra helyezi a hangsúlyt, hanem a gyermekeknek a szabadsághoz, az autonómiához való jogát, továbbá azt, hogy részesüljenek azokból a jogokból, melyeket a társadalom általában a felnőttek részére biztosít.

Agathonos-Georgopoulou arról számol be, hogy a második világháború után Európa egyes országaiban az állam – a kulturális és politikai helyzettől függően – eltérő viszonyt alakított ki gyermekekkel és a családokkal. Az egyik végletet azok a kelet-európai országok jelentették, melyekben az állam bizalmatlan volt a családdal szemben, és magának vindikálta a gyermekekért való felelősséget. Az ezzel ellentétes tendencia szerint – ami a legtöbb európai országot jellemezte – az állam a családra hárította a fő felelősséget a gyermek jólétéért. Mint a szerző rámutat, az állam és a család között a gyermekkel kapcsolatban létező hatalommegosztás nem állandó jelenség, hanem olyan dinamikus folyamat, melyet egyebek mellett a politikai, az ideológiai változások valamint a tudományos nézetek befolyásolnak. (Agathonos-Georgopoulou, H. 1998.)

A gyermekvédelem története azt jelzi, hogy a gyermekvédelem nem egyszerűen a szükségletek kielégítésére, hanem problémák kezelésére irányul, és a gyermek családi környezetének hiányosságait tekinti kezelendő problémának.³ A gyermekvédelem sajátos tárgya nem általában véve a támogatás, a nevelés vagy a segítség, hiszen ilyen feladatot maguk a családok, az informális segítő hálózat, a piaci szektor, illetve a gyermekvédelmen kívüli közintézmények is ellátnak. A gyermekvédelem nemcsak forrásokat, szolgáltatásokat biztosít, hanem – ami a gyermekvédelem specifikumát adja – védi a gyermeket a szülők magatartásával szemben, szankcionálja a család életmódját, módosítja a családtagok egymáshoz fűződő jogait és kötelelességeit, továbbá módosítja a gyermek családon belüli és azon kívüli státusát.

Ericsson szerint a gyermekvédelem huszadik századi fejlődésében

³ Természetesen észre kell venni, hogy a nyugati gyermekvédelemben egyre nagyobb figyelem fordul az ún. intézményes bántalmazás felé, sőt egyes szerzők a szocietális bántalmazásról is említést tesznek. Ennek ellenére a külföldi és a hazai gyermekvédelmet alapvetően az jellemzi, hogy a család szintjén fedezik fel és értelmezik a problémákat.

végig jelen volt az a kettősség, melynek értelmében a gyermekvédelem a gyermek emancipációjára törekedett, ami azonban magával hozta a család egészének fokozódó állami kontrollját. A gyermekvédelem két funkcióját a következők szerint írja le: Egyrészt a gyermekvédelem olyan eszköz, melyet a hatóságok annak biztosítására alkalmaznak, hogy a család élete ne térjen el jelentősen azoktól a normáktól, melyek követését fontosnak tartják. A kontroll egyrészt a deviánsnak minősített családokba való közvetlen beavatkozásokon keresztül érvényesül, másrészt a jó és a rossz családról alkotott kép terjesztésével. A gyermekvédelem másik funkciója keretében „mint a gyermekek ügyének keresztes lovagja” a gyermekek emancipálására törekszik, mind a szülői, mind pedig a társadalmi elhanyagolás és elnyomása egyszerre eredményezi a család összes tagja feletti társadalmi kontroll erősödését, és a kevesebb hatalmú családtagok emancipálását a patriarchális uralom alól. Ez a két szempont olyan, mint az érme két, oldala, amit nem lehet elválasztani.” (Ericsson, K. 2000. 17. p.)

4.2 A gyermekvédelmi háromszög szereplői és azok viszonya

Az eddigiekben csupán a család és az állam viszonyáról beszéltem, holott a családra irányuló közcselekvések nem feltétlenül kezelik egységként a családot. Éppen az tekinthető bármely, a családra irányuló köztevékenység legfontosabb kérdésének, hogy mennyiben kezeli egységként a családot illetve mennyiben egyénekként, és ezzel milyen hatást gyakorol a család mint autonóm rendszer működésére. A gyermekvédelmi háromszög kifejezéssel a gyermek, a szülő(k) és az állam hármasságára utalok, melyben a szereplők sajátos (esetleg más szereplőkkel konfliktusban lévő) érdekekkel bírnak, és ezért (többé vagy kevésbé) elkülönült résztvevői a gyermekvédelem folyamatainak.

A családi autonómia koncepciójának kifejezésére jól használható a „burk” hasonlat. Az alaphelyzetet a modern társadalmakban az jelenti, hogy a család élete a magánszféra világába tartozik, így a családtagok (értsd: a felnőttek) külső beavatkozástól mentesen szervezhetik családjuk életét. A gyermek a család autonómiájának „burkán” belül helyezkedik el, ezért a család gondoskodik róla, irányítja, fegyelmezi és képviseli. Az autonómia „burka” mögött a maga – természetesen felfogott – módján zajlik a család élete.

Ha az állam a gyermekre tekintettel kíván támogatást nyújtani, akkor kardinális kérdéssé válik, hogy feltörhető-e a családi autonómia burka. Ezeket a megfontolásokat két érték vezérli. Az egyik érték a gyermeknek a szülőtől való megvédése, tekintettel arra, hogy a szülő maga is okozhat sérelmet a gyermekének, vagy passzivitásával, alkalmatlanságával kockáztatnak teszi ki gyermekét. A másik értéket azok az elosztási elvek képviselik, melyek legitimálják valamely személynek a közforrásokból való támogatását. A társadalom nem egyformán ítéli meg azt, hogy mikor méltányos egy gyermek támogatása, és mi-

kor egy felnőtté.⁴ Így előállhat az a helyzet, hogy a társadalom szívesen segítene a gyermeknek, de nem segítene a szülőnek, ők viszont összetartoznak. A szociálpolitika (benne a gyermekvédelemmel) két utat talált a dilemma feloldására: az egyik az, hogy többé vagy kevésbé behatolnak a családi burokba. Ennek legtisztább esete az, ha a gyermeket kiemelik a családból, mert így biztosan csak a gyermek részesedik a támogatásból, nem pedig a szülei. A másik feloldása a dilemmának ennek éppen az ellenkezője: olyan elosztási elveket fogadnak el, amelyek esetében a szülő (is) legitim igénybe vevője az ellátásnak, és amely mellett a szülő és gyermeke egy entitásnak tűnek.

A gyermekvédelmi háromszög viszonyában tehát az az alapvető kérdés, hogy a külső cselekvés mennyire fogadja el a család (a gyermek és a szülők) egységét, vagy ellenkezőleg: mennyire ragaszkodik ennek az egységnek a megbontásához.

4.3 A köztevékenységet vezérlő elvek és a szereplők viszonyai

A családra irányuló köztevékenységek feloszthatók aszerint, hogy mennyiben járnak a család autonómiájának tiszteletével vagy megbontásával. Kelley és társai szerint a társadalom különbséget tesz a gyermekek normális és kivételes kockázatai között, az utóbbiakat úgy tekintve, mint amelyek jelentősen eltérnek a normális gyermekkorhoz magától értetődő módon hozzátartozó helyzetektől. (Kelley, P.–S. Hood–B. Mayall 1998.) Ez az elméleti modell lehetővé teszi, hogy rendet tegyünk a különféle gyermeki szükségletek és problémák, valamint az azokkal kapcsolatos különféle megoldások között. A gyermekek különféle szükségletekkel bírnak, és különféle problémák veszik körül az életüket. A problémák – a társadalom értékelésétől függően – a normálistól a kivételesig terjedő skálán helyezkednek el. A társadalom más megoldásokat hagy jóvá illetve működtet a „normális” vagy „kivételes” szükségletek illetve problémák esetében.

A gyermekekre irányuló közcselekvések két szempont alapján négy tipológiába rendezhetők. Az egyik szempont a helyzet „szükséglet” vagy „probléma” minősítése, a másik pedig a helyzet „kivételes” vagy „normális” minősítése. Ennek alapján a gyermekekre irányuló közcselekvések négy típusát kapjuk (a létező köztevékenységek nem feltétlenül igazodnak ehhez a négy „tiszt” típushoz, hiszen számtalan átmeneti forma képzelhető el). Az egyes típusok esetében eltérő elvek igazolják a közösségi felelősségvállalást, és eltérő viszony jön létre a három szereplő (a gyerek, a szülő és az állam) között.

⁴ Az eltérő méltányossági elvek mögött az a felfogás húzódik meg, hogy a gyermek még nem képes a maga ellátására, a problémái megoldására, ezért mindenképpen rászorul a segítségre. A szülő esetében viszont felébrednek mindazok az elvárások, amiket a társadalom bármely felnőttel szemben támasztani szokott, ha az részesedni kíván a közjövőkben.

	Normális	Kivételes
Szükséglet-orientált	(1) Önként igénybe vehető támogatások és szolgáltatások (pl. bölcsőde)	(2) Kötelezően igénybe veendő szolgáltatások (pl. közoktatás)
Probléma-orientált	(3) Önként igénybe vehető problémakezelő szolgáltatások (pl. egészségügyi ellátás)	(4) Kötelezően igénybe veendő problémakezelő megoldások (pl. a veszélyeztetettséget kezelő gyermekvédelem)

A „normális, szükséglet-orientált” mezőben – ha sor kerül közösségi felelősségvállalásra – a közcselekvés elveit a családpolitikában és az általában vett szociálpolitikában kell keresni. Ebben a mezőben az állam tiszteletben tartja a család autonómiáját. A család maga dönti el, hogy kér-e a támogatásból, és hogy azt miként használja fel.

A „normális, probléma-orientált” mezőben azért nyújtanak közszolgáltatást, hogy a család a piaci viszonyoktól függetlenül hozzájuthasson a „szokványos” problémák kezelésére használt szolgáltatásokhoz. A szolgáltatás nem kötelező, az igénybevétel eldöntése és szervezése a szülőre tartozik. A család autonómiáját érintetlenül hagyják, mert – általában – nem merül fel olyan aggály, hogy a szülői autonómia veszélyeknek tenné ki a gyermeket.

A „kivételes, szükséglet-orientált” mezőben azért kerül sor a közszolgáltatásra, mert a társadalomban elfogadottá vált szempontok szerint minden gyermeknek feltétlenül részesülnie kell a szolgáltatásból. A szolgáltatás igénybevétele kötelező. A közoktatás és más, hasonló kötelező közszolgáltatások már áthatolnak a családi burkon, és a szülő rendelkezési jogainak mellőzésével közvetlenül irányulnak a gyermekekre. (Nem bízzák a szülőre, akarja-e taníttatni a gyermekét.) Egyébként azonban a család autonómiáját érintetlenül hagyják, hiszen a családdal „nincs baj”. A társadalom számára azért legitim a beavatkozás ilyen típusa, mert elvileg minden gyermeket egyformán érint és mert – tudományos legitimitációja miatt – eleve a gyerek érdekében állónak látszik.

A „kivételes, probléma-orientált” mezőben azért kerül sor a közcselekvésre, mert a „kivételes” problémát összefüggésbe hozzák a szülő felróható magatartásával, devianciájával, vagy egyszerűen úgy tekintik, hogy a szülő nem jelent kellő garanciát a helyzet rendezésére. A család autonómiáját nem hagyják érintetlenül, hanem kötelezővé teszik a megoldás igénybevételét vagy eltűrését, kontrollálják a család életét, esetleg megvonják a szülő jogait. A gyermek „különleges” problémáit kezelő megoldások keresztülhatolnak a családi burkon és közvetlenül a gyermekekre irányulnak. Ezek a megoldások azért legitímek a társadalom előtt, mert (elvileg vagy fizikailag) különválasztják a gyermeket és a – megbízhatatlannak vélt – szülőt. Így külön lehet mérlegelni a gyermek támogatásának, segítésének elveit, valamint a szülővel való bánásmód elveit.

4.4 *A gyermekvédelmi háromszög viszonyrendszere
mint a gyermekvédelmi probléma konstruálását
meghatározó kontextus*

A gyermekvédelem akkor kezdődik, amikor egyes problémákat úgy minősítenek, hogy megoldásuk nem bízható a családra. A fentebb kifejtettek szerint azok a helyzetek tartoznak a veszélyeztetettséghez, melyeket a társadalom úgy minősít, hogy nem tartoznak a normális problémák közé, és rendezésükhöz állami kontroll, egyben a család autonómiájának korlátozása szükséges. A veszélyeztetettségé minősítésnek egyik, de önmagában nem elégséges oka az, hogy a helyzet ártalmas a gyermek számára. (Megjegyzendő, hogy a helyzet ártalmassága is nagyjából társadalmi értékelés kérdése.) A veszélyeztetettségé válás további, elengedhetetlen előfeltétele az, hogy a szülők és a problémahelyzet között a gyermekvédelmi beavatkozáshoz szükséges viszony álljon fenn. Ez a viszony tartalmazhat objektív elemeket is (pl. a szülő szándékos cselekménye miatt alakult ki a helyzet), döntő eleme azonban az, hogy a társadalom hogyan minősíti a viszonyt. A viszony értékelésének társadalmi szempontjai koronként változhatnak (pl. morális hiba, deviancia, kockázat).

A „gyermekvédelemre tartozóság” a helyzeteknek nem megváltoztathatatlan tulajdonsága, pontosabban minősítése. Az, hogy miféle helyzetek válnak „kivételessé”, és hogy mi a teendő a „normális” illetve a „kivételes” problémákkal, számos körülménytől függ. Néhány ezek közül:

- a család autonómiájára, az állam hatalmának terjedelmére vonatkozó felfogások módosulása (pl. a jogállamiság erősödése, az etatista tendenciák korlátozása);
- a szülő és a gyermek közötti viszonyra vonatkozó felfogások módosulása (pl. a gyermek emancipációja);
- az adott probléma-típus megítélésének változása (pl. devianciából betegséggé);
- a „normális” problémák kezelését szolgáló eszközök bővülése (pl. terápiás módszerek elterjedése);
- a „kivételes” problémákat kezelő rendszer változásai (pl. a preventív szemlélet terjedése, különböző súlyú problémákra különböző megoldások kifejlesztése stb.).

Itt meg kell említeni a veszélyeztetettség súlyosságának kérdését. A gyermekvédelem hazai jogi szabályozásában és gyakorlatában is vannak törekvések arra, hogy a veszélyeztetettséget annak „súlyossága” szerint értékeljék. A magyar hivatalos veszélyeztetettség-fogalom a gyermek különféle irányú fejlődésének zavarát tekinti veszélyeztetettségnek, amit a szakmai diskurzus is átvesz. Ebből logikusan arra lehetne következtetni, hogy a gyermekvédelmi szakemberek szakértői a fejlődési kérdéseknek, és hogy minden veszélyeztetettség-gyanús esetben pontos értékelést készítenek arról, hogy a gyermek fejlődésének melyik területe mennyiben károsodott. Ilyesmirel azonban szó

sincs, a szakemberek csak a „hétköznapi bölcsesség” alapján mérlegelik, hogy a helyzet ártalmas lehet-e a gyermeknek. A „súlyos”-nak ítélt veszélyeztetettség lehet súlyos a következmények miatt, de az is lehet, hogy a szülő negatívan értékelt szerepe miatt az.

A társadalomban megváltozhatnak azok a feltételek, melyek a problémák valamely csoportjának gyermekvédelmi problémaként való kezelését indokolták, ezért sor kerülhet a gyermekvédelmi megoldások helyett más – például gyermekjóléti jellegű – megoldások alkalmazására. (Ez a helyzet a magyar gyermekjóléti szolgálatok esetében is.) Az állami kontrollnak (amint Foucault nézeteiből megismerhettük) létrejöttek olyan eszközei, melyek tudományos köntösben jelennek meg, leplezik kontroll-funkciójukat, és azt a látszatot keltik, hogy kizárólag a kliens érdekében működnek. Ebből következőleg a gyermekvédelem nem-hatósági típusú megoldásai is eszközül szolgálnak a lakosság meghatározott csoportjai felett gyakorolt állami kontroll számára. Éppen azért kerülhet sor egyes helyzetek átsorolására a „kivételes”-ből a „normális” problémák körébe, mert a társadalom számára a kontroll új technikái is kellő garanciát jelentenek az eredményességre. Az új kontroll-technikák is keresztülhatolnak a család autonómiájának burkán, ezt azonban lágyabb módszerekkel, kevésbé láthatóan teszik.

5. A veszélyeztetettség társadalmi konstruálására vonatkozó modell összefoglalása

A veszélyeztetettség társadalmi konstruálásával kapcsolatos megállapítások a következők szerint foglalhatók össze:

a) A veszélyeztetettség kifejezés olyan helyzetekre utal, melyek a gyermekvédelmi beavatkozás tárgyát képezik. A veszélyeztetettséggé minősítésnek egyik, de önmagában nem elégséges oka az, hogy a helyzet – objektíve létező tulajdonságainál fogva – ártalmas a gyermek számára. A problémák a létező gyermekvédelmi rendszer feladataira tekintettel kapják meg azt a minősítést, hogy indokolt a gyermekvédelmi beavatkozás.

b) A problémáknak a gyermekvédelemhez sorolása elsősorban a közpolitikai folyamat során dől el. Ezt a folyamatot sajátos racionalitás jellemzi, az egyéb faktorok csak ennek szűrőjén keresztül hatnak a probléma minősítésére. A problémáknak a gyermekvédelemhez sorolásában szerepe van a gyermekvédelmi szakembereknek és a laikus társadalom tagjainak is.

c) A veszélyeztetettséggé minősítés döntő fontosságú kritériuma a „gyermekvédelmi háromszög” viszonyrendszere (azaz a gyermek, a szülők és az állam közötti viszony). Azok a helyzetek tartoznak a veszélyeztetettséghez, melyeket a társadalom úgy minősít, hogy nem tartoznak a normális problémák közé, és rendezésükhöz állami kontroll, egyben pedig a család autonómiájának korlátozása szükséges.

d) Az a gyermek–szülő–állam viszony konkrét konstellációján múlik, hogy sor kerül-e közösségi cselekvésre, illetve hogy milyen típusú

közcselekvést alkalmaznak. Az alaphelyzet az, hogy a szülők és gyermekeik a család autonómiájának „burkán” belül helyezkednek el, melyben a család maga szervezi életét. Ha a társadalom „kivételesnek” minősíti a gyermek problémáját, akkor a problémát kezelő megoldások keresztülhatolnak a családi burkon és közvetlenül a gyermekekre irányulnak. Ilyenkor a „kivételes” problémát összefüggésbe hozzák a szülő felróható magatartásával, devianciájával, vagy egyszerűen úgy tekintik, hogy a szülő nem jelent kellő garanciát a kockázat kezelésére.

e) A helyzetek „gyermekvédelemre tartozóságának” kritériumait a kialakított társadalmi konstrukció (a veszélyeztetettség-konstrukció) tartalmazza. A konstrukció utal a helyzetek objektív jellemzőire (pl. a cselekvés vagy az ártalom típusára), valamint – explicit vagy implicit módon – a szülőknek a problémához fűződő viszonyára. A veszélyeztetettség-konstrukció végső soron azt fejezi ki, hogy valamely problémahelyzet kezelése nem bízható a szülőre, hanem szükség van olyan közcselekvésre, amely a család autonómiáját korlátozva szervezi a probléma megoldását.

Irodalomjegyzék

- Agathonos-Georgopoulou, H. (1998): Future outlook for child protection policies in Europe. *Child Abuse & Neglect*, 22. (4.) 239–247.
- Ágh A. (1994): Közpolitika. (In: *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Szerk. Gyurgyák J.) Századvég, Budapest, 81–122.
- Armstrong, E. M. (1998): Diagnosing moral disorder: the discovery and evolution of fetal alcohol syndrome. *Social Science in Medicine* 47. (12.) 1025–2042.
- Balogh I.–Karácsóny A. (1995): Konstruktívizmus a német társadalomelméletben. *Elméleti Szociológia*, No. 1.
- Beck, U. (1992): *Risk society: Towards a new modernity*. Sage, London
- Bessant, J. (2001): From sociology of deviance to sociology of risk. *Youth homelessness and the problem of empiricism*. *Journal of Criminal Justice*, (29.) 31–43.
- Brown, T. (2000): AIDS, risk and social governance. *Social Science & Medicine* (50.) 1273–1284.
- Christie, A.–H. Mitler (1999): Partnership and core groups in the risk society. *Child and Family Social Work* (4.) 231–240.
- Csepeli Gy. (1987): Alfred Schütz és a tudásszociológia. In: Csepeli Gy.–Papp Zs.–Pókol B.: *Modern polgári társadalomelméletek*. Gondolat, Budapest, 11–50.
- Davis, P. W. (1991): Stranger intervention into child punishment in public places. *Social Problems*; 38 (2) 227–246.
- Donzelot, J. (1980): *The policing of families*. London, Hutchinson
- Ericsson, K. (2000): Social control and emancipation ambiguities in child welfare. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* (1.) 16–26.
- Ferguson, H. (1997): Protecting children in new times: child protection and the risk society. *Child and Family Social Work*, (2.) 221–234.
- Fuller, R. C.–Myers, R. D. (1941): The natural history of a social problem. 6 (6) 318–328.
- Harding, L. M. F. (1991): The Children Act 1989 in context: Four perspectives in child care law and policy. *Journal of Social Welfare and Family Law*; (3.) 179–193.

- Houston, S.-H. Griffiths (2000): Reflections on risk in child protection: is it time for a shift in paradigms? *Child and Family Social Work*, (5.) 1–10.
- Kelley, P.-S. Hood-B. Mayall (1998): Children, parents and risk. *Health and Social Care in the Community* 6. (1.) 16–24.
- Kerecsi K. (1995): *A védtelen gyermek. (Erőszak és elhanyagolás a családban)* KJK, Budapest
- Krugman, R. D. (1998): Keynote Address: It's time to broaden the agenda. *Child Abuse and Neglect*. 22 (6) 475–479.
- Lantz, P.M.-K. M. Booth (1998) The social construction of the breast cancer epidemic. *Social Science in Medicine* Vol. 46. (7.) 907–918.
- May, C. (2001): Pathology, identity and the social construction of alcohol dependence. *Sociology – The Journal of the British Sociological Association*. 35. (2.) 385–401.
- Parton, N. (1985): *The Politics of Child Abuse*. New York, NY, St. Martin's Press
- Parton, N. (1998): Risk, advanced liberalism and child welfare: The need to rediscover uncertainty and ambiguity. *British Journal of Social Work*; 28 (1) 5–27.
- Parton, N.; P. O'Byrne (2000): What do we mean by constructive social work? *Critical Social Work*, 1. 2. Fall
- Rossol, J. (2001.): The medicalization of deviance as an interactive achievement: The construction of compulsive gambling. *Symbolic Interaction*, 24. (3.) 305–341.

Modernizáció, globalizáció és Magyarország

Kerekasztal-beszélgetés¹

A RÉSZTVEVŐK: Berényi Dénes fizikus, Fehér Márta tudomány-filozófus, Hámori Balázs közgazdász, Kiss Endre filozófus, Kiss László „kazanfűtő-filozófus”, Kopátsy Sándor közgazdász, Kosáry Domokos történész, Vámos Tibor informatikus.

KISS LÁSZLÓ²: Napjainkban talán a legdivatosabb témakör – tudományos körökben is – a globalizáció. Jőmagam viszont a modernizáció és a globalizáció együttes szemrevételezését ajánlom e mai eszmecsere-nk résztvevőinek, a következő okokból:

Az egyre erősödő globalizációs folyamatnak nyilvánvaló főszereplője a Nyugat. És számomra úgy tűnik, ezt az önmagára kiosztott főszerepet a Nyugat gyakran túlzó önbizalommal, szigorúbban fogalmazva, a méretesnél néhány számmal nagyobb mellénnyel játssza. De vajon miért baj ez? Többek között azért, mert amidőn a nyugati világ globalizáció címszava alatt ma már a földgolyó egészén viszi piacra – igen rámenősen – szellemi, valamint anyagi termékeit, ezzel mind határozottabban terjeszti a világban a komoly ellentmondásokkal tarkított saját életmódját és felfogását is. Ezen ellentmondások pedig szerintem a Nyugat utóbbi néhány száz évének (amit összefoglaló jelleggel modernizációnak szoktak nevezni) a folyton gyorsuló fejlődéséből fakadnak.

Tovább növeli a problémát, hogy a Nyugat ezen modernizációs évszázadainak – azaz végső soron az említett ellentmondások keletkezésének és összefüggéseinek – a hiteles-időtálló történeti felvázolása, én úgy látom, még sok kívánnivalót hagy. Ennek lehetséges okairól röviden: Van az események folytonos láncolata maga – amelyből a történész megrajzolja az úgynevezett történelmet, ahogyan azt ő látja, és ahogyan azt neki a politika rajzolni engedi. Csakhogy a történeteket a modern korban mindinkább az eszmék uralják. Jön tehát szakértőként a történet-filozófus, aki filozófushoz illő homályossággal számba veszi, mire jutott egymással történelem és filozófia, azaz mit műveltek a történelemben a filozófusok gyártotta eszmék. Ettől a kelendő mértékben filozófiai ködbe mártott számbavételről aztán a történész nem lesz okosabb (de a többi társadalom-tudós sem), a jelenkor va-

¹ Az eszmecsere Kiss László személyes jellegű kezdeményezése és szervezése nyomán jött létre, Hámori Balázs segítségével a Budapesti Közgazdaság-tudományi és Államigazgatási Egyetemen, 2000. 09. 08-án.

² Köszönetet mondok Hámori Balázsnak, Papp Gábornak (Világosság) és Percz Lászlónak (Magyar Tudomány) a vitaindító megformálásához nyújtott értékes tanácsaikért. Köszönet illeti továbbá annak a jönevű folyóiratnak a szerkesztőségét, amely az anyag bő kétévi pihentetésével elősegítette, hogy a bennfoglalt gondolatok időtállóbbá érlelődjenek.

lósága pedig az eszmék közötti tétova téblábolás helyett praktikus irányt választ: nagyobb lendületet vesz a globalizálódáshoz. Mármost ha elfogadjuk Kosáry Domokos azon állítását, hogy tulajdonképpen a történész is a jelenkor kérdéseire keres választ a maga sajátos eszközeivel,³ nos, akkor az imént elmondottak nem könnyítik meg a nyugati modernizáció nyomán kialakult, mai globális világhelyzet feltérképezését és elemzését. De megemlítenék egy további nehézséget is ez ügyben. Míg ez idáig a társadalomtudományok vizsgálódásai jobbra egyetlen társadalomnak megfelelő élettérre vonatkoztak, addig mára ez a vizsgálandó tér kitágult a glóbusz egészére. Vagyis mostantól egy társadalom helyett sok, még hozzá egymástól eléggé különböző társadalom (sőt, különböző civilizációk–kultúrák) mind szorosabb együttműködésének – azaz globális együttlétezésének – problémáiról kéne gondolkodniuk a tudományos főknek. Márpedig ez ma szinte megoldhatatlan feladatnak látszik.

Utolsóként felvetett problémám: filozófus-körökben általánosan elterjedt nézet, hogy a Nyugat története – kivált a mához közelítvén – legfőbb jellemzője alapján a szabadság-eszme fokozatos és folyamatos kiteljesedésének története. Ám én erre azt mondom (sarkos megfogalmazással), hogy ez a szabadság lényegében az erősebbek-gazdagabbak szabadsága volt, mindig a gyengébbek, szegényebbek rovására. Amely eredményezte ama bizonyos kapitalizmus–szocializmus történelmi párharcot, továbbá a liberalizmustól kezdve jó néhány gondolatibb jellegű izmus megszületését és mai színes kavargását, mindezek alapján pedig a társadalmi létezésnek a hol gyengülő, hol fel erősödő ellentmondásait. Úgy gondolom, az iméntiek máig ható következményekkel járnak a nyugati világ egészére, benne a mindenkori magyar viszonyokra, így a mai helyzetünkre nézve is. Nos, ennyit villantanék fel vitaindítóul.

KOSÁRY DOMOKOS: A modernizáció nagyon kétértelmű fogalom. Mert igaz ugyan, hogy az európai történelem, főleg az utóbbi évszázadaiban a modernizáció felé halad, de ezt úgy is fel lehet fogni, hogy az elért eredményeket gyorsabban, hatékonyabban alkalmazhatjuk jó és rossz irányban egyaránt. A kalapács példájával illusztrálva: használható ez a szerszám helyesen a szög beverésére, de – gonoszul – mások fejbe verésére is. Ebből az következik, hogy a modernizációt a társadalommal való összefüggéseiben érdemes tanulmányozni.

Újabb példával élve: Az emberben mindig is benne lakozott az ördög. A kérdés az, mely eszközökkel lehet ezt az ördögöt féken tartani. Az egyik ilyen eszköz lenne a morál, azon belül mondjuk a vallásos morál, a másik pedig egy megfelelő intézményrendszer. Jelenleg a polgári demokratikus társadalomforma tűnik erre alkalmasnak, a szabadságjogok védelmével. Tehát a modernizáció jó dolog, ha ilyen rendszerrel jelenik meg, ugyanakkor modernizációs kísérlet volt az a két, autoritárius rendszer is századunkban, amelyek nem törődtek az-

3 Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei (Magvető Bp. 1987. 492. o.)

zal, hogy fenntartsák az ördög visszafogásához szükséges intézményeket, valamint hogy kialakítani segítsenek a társadalomban egy kívánatos emberi tartást.

Ám az ördög mindig jelen van bennünk, így van ez a mai, globális világban is. Arra kell tehát ügyelnünk, hogy a jelen folyamatainak a jó oldalait használjuk ki, a negatívumoknak pedig ki kellene találnunk a legjobb ellenszereit. Hiszen tulajdonképpen a globalizáció a modernizációnak egy új fejezete, amely ezért kitűnő dolgokat hozhat a számunkra.

FEHÉR MÁRTA: Úgy gondolom, korunk egyik nagyon fontos problémája az, hogy politikai eszközökkel és intézményekkel akarunk védekezni gazdasági kényszerek ellen. Ez talán onnan ered, hogy az emberiség nagyon sokáig főleg politikailag vezérelt körülmények között élt, mígnem e helyzet jobbítására feltalálta a demokratikus berendezkedést, amely erre a célra – Churchillt idézve – az eddig leghatékonyabbnak bizonyult struktúra.

A mai globális korban viszont a gazdasági uralom világába érkezünk, amelynek ellensúlyozására, az a gyanúm, nem megfelelő a hagyományos politikai demokrácia. Bizonyos fokú védelmet persze jelent, tehát nem a megszüntetését javallanám. De nagyon elgondolkodtatóak egyes kritikai hangok, köztük Soros György is, aki azt mondja, hogy a korlátlan liberális fajtájú demokrácia többé nem hatékony, ezért ő az állami beavatkozás fokozását sürgeti.

A kérdésnek nem szakembereként úgy látom: most az emberiségnek fel kellene találnia a gazdasági kényszerekkel szembeni védekezés megfelelő társadalmi intézményeit és mechanizmusait.

HÁMORI BALÁZS: Ha egymás mellett használjuk a modernizáció és a globalizáció fogalmát, amelyek egyébként elég nehezen határozhatók meg, akkor lehangoló a mindennapok tapasztalata. Az ugyanis, hogy a régi nagy kultúrák, amelyek egymástól meglehetősen különböznek, úgy tűnik, kezdik elveszíteni ezeket a megkülönböztető sajátosságukat. Például a kínai vagy egyáltalán az ázsiai magatartásformák, emberi érintkezési viszonyok, az ember és a technika közötti másfajta kapcsolatok sokat módosultak az európai-angolszász kultúrákkal való rendszeres érintkezés nyomán. Elgondolkodtató, hogy vajon a modernizációs-globalizációs folyamat megszünteti-e az említett különbségeket vagy legalábbis mérsékelni fogja-e ezeket, és az uniformizálás irányába hat-e, avagy sem. Mert a jelek egyelőre nem nagyon biztatóak. Am én mégis remélem, hogy az eddigi sokszínűségét végül megőrzi majd az emberiség.

Egy másik nézőpontból az én számomra pillanatnyilag az látszik, hogy a nyugat-európai kultúra, amely az individuum elsőbbségén alapul, és az ezt kiszolgáló állam eléggé tehetetlen ebben a mai világhelyzetben. Mert a globalizációs folyamat jellemzője az is, hogy átnyúlik nemzetgazdaságokon, sőt kultúrákon. Következésképp a

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

nemzetgazdaságnak már a fogalma is egyre nehezebben értelmezhető ma a közgazdász számára.

KISS ENDRE: Az eddigi gondolatok egyértelműen tükrözték a helyzet poláris, antinomikus karakterét, de megmutatták azt is, hogy ezek az ellentétek nem vonatkoznak egymásra, és így alig kibékíthetőeknek látszanak. E differenciák ráadásul még új típusúak is, nem politikai, bürokratikus vagy adminisztratív természetűek. A nagy ellentétek, ha meg kell határoznunk ezeket, elsősorban rendszerelméleti jellegűek. Egyes rendszerek, illetve alrendszerek sajátos és új típusú feszültségéről van szó, így főleg a politikai demokrácia és a liberalizmus, valamint a gazdaságban rendszerszerűen funkcionáló liberalizmus ket-tősségét kell említenünk. Ha aktuálisan és teoretikus mélységekben kívánunk szembenézni a problémákkal, akkor a civil társadalom egyelőre nem jelenhet meg érvényes megoldásként.

KOPÁTSY SÁNDOR: Örülök ennek a mai összejövételnek, mert az asztalunknál felvetődő kérdések egy részében óriásiak a félreértések. A globalizációról elsősorban annyit, hogy az bizonyos helyeken nagy sebességgel halad előre, de ennél szélesebbek azok a területek, ahol az ellenkezője történik. Egy példa: az Egyesült Államokban az utolsó 25 évben a munkaerő-felvevő képesség az alacsony létszámú munkahe-lyeknél növekedést mutat, míg a többiekénél csökkenést. Egy másik megközelítés: a gépkocsigyártáshoz szükséges munkaórának csak mintegy egy százalékát használja fel az autógyár, a többi a bedolgozó üzemekre jut, melyeknek mind nagyobb hányada kisüzemi jellegű. Vagyis erőteljes decentralizációs folyamatok vannak kibontakozóban sok helyütt.

A kultúra vonatkozásában is hasonlót állapíthatok meg. Például az én fiatal koromban a németeknek az volt a meggyőződésük, hogy sikerült létrehozniuk az egységes nyelvüket. Nos, ez létre is jött, ugyanakkor az ezt összetevő nyelveknek most olyannyira virágkora van, hogy két bajor egymással csak bajorul hajlandó beszélni. Tehát nem igaz az, hogy a globalizálódás agyonnyomja a kisebb közösségeket. Hiszen a kultúrákat még soha semmilyen módszerrel nem lehetett elpusztítani. A görögök trójaiak akartak lenni, és attól lettek még görögöbbek; a nyugat-európaiak utánózták a mediterrán kultúrát, attól lettek nyugat-európaiak; a japánok is csak nyertek a kínai, de még inkább az amerikai hatástól, hiszen magasabb színvonalon, képzetten, így gazdagabban tudják megélni a saját kultúrájukat.

Arról pedig, hogy melyik társadalmi-gazdasági formáció a jobb, az emberek ma a lábukkal szavaznak, amikor elfogadhatóbb sorsot remélve maguknak a fejlettebb vidékekre vándorolnak.

Ugyanakkor viszont azt látom, hogy éppen ezen a területen van komoly akadálya a globalizálódásnak: a munkaerő-piacon. Ott csak egyetlen ezrelék számára abszolút nyitottak a határok: ez a tudományos-szellemi-szakmai elit. A többire nincs szükség.

Összegezve: a változások mögött ne azt lássuk, amit a sajtó visszhangoz napról napra, mert sokkal mélyebb dolgokról van szó.

VÁMOS TIBOR: Először is szeretném kétszer aláhúzni azt, amit Kopácsy Sándor mondott a globalizáció és a kultúra összefüggéséről – nagyon figyelemre méltó. Mert az ember globális állat. Nincs olyan magasabbrendű állatfajta, amelyik annyira elterjedt volna a Földön és így lett individuális, mint az ember.

Továbbá: az összes nagy szellemi áramlat, például a keresztény vagy a muzlim vallás, valamint a nagy birodalmi mozgások, mint a rómaiaké, ezek is mind globális áramlatok voltak. Tehát maga a globalizációs folyamat nem új jelenség. Viszont a globalizáció mai formájánál sok olyan újdonsággal találkozhatunk, amelyek főként technikai jellegűek.

Ezekből pedig az következik, hogy a globalizációval mint természetes folyamattal szembeszegülni értelmetlenség.

Ami a jelenlegi nagy változást illeti: a földrajzi és időbeli távolságok a mai technikával hallatlanul lecsökkentek, s ezzel egy izgalmas világháló jött létre, az egyén szabadságát nagy mértékben megnövelve. Hiszen például aki egykor a hagyományos és szépnek gondolt faluközösségben élt, az szociológiai szempontból tulajdonképpen börtönben töltötte az életét.

Vagy vegyük a nemzetállam példáját. Létrejöttkor jó dolog volt, ám a fennállása során alapjában véve elnyomója lett a benne foglalt régióknak és csoportnyelveknek. Nem véletlen, hogy a regionális fejlődés ma ennyire előtérbe került.

De beszélhetünk a technikai fejlődésnek egy másik vonzatáról is. Az elektronika és nyomában az automatizálás az emberiség történetében először teremtette meg az ilyen vagy olyan fajtájú rabszolgaság megszüntetését. Vagyis ez a két újdonság annyit jelent, hogy a korábbi, erősen hierarchikusan szervezett társadalmakkal szemben most létrejött az egyenlőségnek és a másság szükségszerű elismerésének a lehetősége. Mert eddig mindenfajta társadalom igyekezett valamilyen módon – ideológiai, etnikai vagy családi származás szerinti alapon – hierarchiába rendezni a maga világát. A mai helyzet ezzel szemben egy új elv mentén való rendezés lehetőségét hordozza magában, amely igen nagy perspektívát jelent az emberiség számára. Persze ez nem egyszerre valósulhat meg. Az eddigiek alapján tehát én a globalizációs tendenciáknak inkább a pozitív oldalát emelném ki.

Végül: a világon a legkeményebb fogyasztó-védelem az Egyesült Államokban van, ugyanúgy a legérdemibb személyiség-védelem, és ez áll a környezet-védelemre is. Tévedés ne essék, nem idealizálom az amerikai viszonyokat, rengeteg ottani negatívumot is fel lehetne sorolni. De az kétségtelen, hogy jelenleg az Egyesült Államok a centruma a világfolyamatoknak. Ez ellen sem lehet harcolni. Ki kell használni az erejét és a kisugárzását.

BERÉNYI DÉNES: Bár vannak ellenkező irányú tendenciák is, ám tagadhatatlan, hogy a globalizációs folyamat létezik. És vajon miért létezik? Nos, legalábbis jelen formájában a tudományos és technikai fejlődés következményeként: a közlekedésre és a hírközlésre gondolkodunk elsősorban. Ezt azért tartom fontosnak leszögezni, mert ez a tény számomra, aki természet-tudománnyal foglakozom, annyit is jelent, hogy a társadalommal szemben érzett felelősséggel kell tekintenem rá.

Mármost ami a modernizáció és a globalizáció együttes tanulmányozását illeti, jómagam nem szakemberként, de érdeklődéssel figyelve a világ eseményeit, valamint jó néhány szerző idevágó könyvét elolvasva, nagyjából oda jutottam, hogy röviden szólva: se a kapitalizmus, se a kommunizmus nem jó. De akkor vajon mi a jó? Erre a kérdésre ma senki nem tud válaszolni. Ezért én a magam részéről úgy látom ezt a problémát, hogy nem lehet mást csinálni, mint folyvást javítgatni a fennállót. És melyik rendszernél lehet ezt kivitelezni? Annál, amelyiknél megvan a lehetősége a kritikának, a szabad vélemény-nyilvánításnak. Szerintem ez az a pont, amely talán a legfontosabb a kapitalizmusnál tapasztalható megújuló-képességet illetően. A diktatúrák pedig a kritika lehetőségének hiányában szükségképpen mindig elbuknak, vagyis életképtelenek. Mégpedig azért nem jut el használható információ a diktatúrák vezetéséhez, mert azok olyan emberekkel vannak körülvéve, akik a diktátor és a vezető kör akaratát tükrözik vissza. Korrekcióra tehát vagy egyáltalán nincs, vagy alig van lehetőség, ezért pusztul el az ilyen rendszer. A kapitalizmus pedig legyen bármilyen beteg is, a szólásszabadság gyakorlata révén lehetővé teszi a menet közbeni javításokat.

HÁMORI BALÁZS: A mai világban a már említetteken kívül létezik egy további újdonság: az információs egyidejűség. Ez az egész glóbuszra kiterjedve és értelmezve teljesen megváltoztatja a társadalmi folyamatok működési mechanizmusait, és ugyanakkor hallatlanul megnöveli az információs kiszolgáltatottság veszélyét. Szokás azt mondani, hogy ma nemcsak gazdasági értelemben áll fenn a világ Észak–Dél típusú kettészakadása, hanem az információ birtoklása kapcsán is. Én azt gondolom, hogy ez ideiglenes. Nagyon valószínű, hogy a dolognak a pozitív vonatkozásai fognak előtérbe kerülni, és például az Észak–Dél-probléma megoldásában is komoly szerepe lehet az információs egyidejűségnek. Vagyis az információs forradalom szerintem végső soron igen nagy lehetőségeket adott az emberiség kezébe.

FEHÉR MÁRTA: A kapitalizmusnak e mostani beszélgetésünkben folyó szentté avatási szertartásánál mintha nekem jutott volna az ördög ügyvédjének a szerepe. Számomra úgy tűnik, leragadtunk annál, hogy a kapitalizmust azonosítjuk a demokratikus változatával, és így zengjük a kapitalizmus dicséretét. De nem szokás észrevenni azt, mást sem, hogy korunkban már nem politikai szervezetek (kormányok,

pártok stb.) gyakorolják az emberek felett a legnagyobb hatalmat. Mert például a kisebb nemzetállamok kormányainak a kezéből végképp kiesett a döntési lehetőség olyan dolgok kapcsán, mint a pénzügy, a hadügy, a külügyek, az emberek sorsa feletti döntés lehetősége. Vagyis más centrumokban szabják meg azt, hogy mit ehettek, mit ihatok, hogyan éljek, hová juthatok el és milyen gyorsan.

Továbbá: valóban megszűnt az a penetráns ideológia, amit egykor a faliújságokon olvashattunk, de ugyan mennyivel jobb az a mai „ideológia”, amely az óriásplakátokról, a tv-beli reklámokból és más helyekről ömlik a nyakunkba? Hiszen mindez bennünket egyfajta konkrétan sugallt magatartásra ösztönöz: a mindig több fogyasztásra. Az egész kapitalista rendszer tehát csak úgy tarthatja fenn magát, ha folyvást növeli a termelés–fogyasztás mértékét. Ama lábbal szavazás, amit Kopácsy Sándor hozott szóba, eszerint semmi más, mint egy fogyasztási kényszer, amely be van építve a rendszerbe, és amely nélkül a rendszer nem maradna fenn. Én nem látom ennek a pozitív értékét, még akkor sem, ha bizonyos összehasonlításokat teszünk régebbi korokkal.

KISS ENDRE: Már e beszélgetés eddigi részleteiből is leszűrhető a mai világ helyzetének egy további, a korábbi időkhez nem hasonlítható specifikus vonása. Ez nem más, mint a globalizáció példátlan eredményeinek, ha tetszik, csodáinak és az ugyancsak példátlan árnyoldalainak elválaszthatatlansága. Nem képzelhetjük el e csodákat a szintén rendkívüli árnyoldalak nélkül, de hogy ebből végül is mennyi lesz az, ami előnyünkre vagy kárunkra szolgál, ezt szinte lehetetlen eldöntenünk, és erre a kérdésre nem is várnak választ tőlünk, az itt ülőktől. Ezen pozitívumok és negatívumok együttesének leírása elméleti eredményként sem egy nap alatt jött létre. Egy tudományos diskurzusnak azonban még mindig összehasonlíthatatlanul könnyebb együtt elemeznie e két oldal egymástól független szélső értékeit, mint a politikának vagy a társadalomnak együtt élnie azokkal. Amennyiben a politikát partikuláris érdekek intézményesített artikulációjának fogjuk fel, akkor az nem fogalmazhatja meg egyszerre a jó és a rossz oldalnak ezt a szélsőséges eltérését. Még nehezebb helyzetben van a társadalom és a mindennapi tudat. Ha a vesztes oldalra kerül valaki, aligha vígasztalódhat a globalizáció fénylő eredményeivel. A globalizáció árnyoldalai keresztülvágtatnak kétezer év civilizatorikus tabuin és értékein. Az azonban egészen új vonás, hogy a tabuknak és értékeknek ez a feldöntése nem akarati, hanem rendszerelvű folyamat. Ezért is értelmetlen a globalizáció ellen a hagyományos politika eszközeivel tiltakozni. A megrendítő erejű árnyoldalakra az emberi szabadság és az emancipáció új formáinak kidolgozásával kéne válaszolni.

KOSÁRY DOMOKOS: Egymással felelő megállapításokat hallottunk e mai beszélgetésünkben. Mármint maga a globalizáció például Kíná-

KERESZTAL-BESZÉLGETÉS

ban, az iszlám világban vagy a glóbusz más, távoli részein kissé más-képp néz ki, mint nálunk. És ezt a mai világhelyzetet mi, magyarok némi euro-atlanti elfogultsággal nézzük, hiszen mi ennek a civilizációnak egy peremzónájában élünk, ahonnan kissé aggódva szemlélhetjük a jövőt. Mert egyetértek ugyan azzal, hogy a pozitív jelenségek léteznek tendenciájukban, de ugyanaz a fejlődés nem egyformán hat a globalizálódási folyamat során egy felkészült, értelmes, művelt és szuverén társadalomra, vagy pedig ellentétben egy olyanra, amelyik – mint mi is – még nem tart itt. Ha tehát nálunk részben írástudatlan tömegek élnek egy országon belül, vagy nem vagyunk még a belső szuverenitásnak a kívánatos fokán, vagy elmaradottabb a technikai színvonalunk, akkor megvan a veszélye annak, hogy rosszabb helyzetbe kerülhetünk. Vagyis megnyertük a szabadságot, ám kötöttségeink miatt nem tudunk élni vele.

Mindebből az következik, hogy nekünk fokozottabban kellene foglalkoznunk a társadalom problémáival. Egy konkrét példa: ha úgy látjuk, hogy a technika és a gazdaság olyan jó ígéretet hordoz magában, mint amilyenekre itt utaltak többen, akkor nekünk többet kellene tudnunk az emberi társadalomról, az emberről magáról, belső berendezkedéséről és kezelhetőségéről, nevelési módszereiről. Azért is, hogy ne jöjjön ki belőle az ördög, visszautalva kiinduló gondolatokra.

Szóval vannak itt veszélyek a globalizációnál, és talán arra kellene koncentrálnunk, hogy meghatározzuk a jót és a rosszat – jövőendő cselekedeteinkhez iránymutatóul.

(A beszélgetés rövidített és szerkesztett változatát Kiss László készítette.)

SZÁSZ ANNA

MINŐK

Ha a címben is kifejezni óhajtánám az egyesület célját, tevékenységét, lényegét, akkor stílszerűen a honlapjuk címét írnám le: www.minok.hu. De lássuk be, ez túlságosan is bizarr lett volna, címként magyartalan. A fenti rövidítés a Magyar Internetező Nők Egyesületét fedi. A szervezet fiatal, 2001 októberében jegyezte be a Fővárosi Bíróság, de működésük érzékelhető és nyomon követhető: heti gyakorisággal hírlevelet adnak ki, nőkre vonatkozó, nőket érintő hírekkel, aktualitásokkal. Az elmúlt évben megjelentették a „Behálózva – Nők és a net” című kötetet, azzal az ambiciózus céllal, hogy ez a terveikben szereplő MINők Kiskönyvtár 1. darabja.

Az egyesület alapítója és elnöke Csapó Ida újságíró. Hosszú ideig a Zala megyei Hírlap munkatársa, majd vállalkozóként gyakorolja a szakmát. Történelmi dátumként emlékszik arra a napra, amikor náluk, otthon, akkor még Zalaegerszegen élt, bekötötték az internetet: 1997. június 13-át, egy pénteki napot még ma is emlegeti – szerencsés napként.

Korábban hallott arról, hogy milyen fantasztikus világ, olvasta az Internet Kalauzt, egyébként is vonzza minden, ami új.

– Amikor bekötötték, a lányom többet tudott róla, mint én, úgy tárgyalt a szerelőkkel, mint egyenrangú partnerekkel. Én azonnal levelezni kezdtem Kanadában, Mexikóban, Svédországban élő magyarakkal. Izgalmas mozzanatokra derült fény, érdekes kapcsolatokra.

Szerintem az internetet két dologra lehet használni: kommunikációra és információkeresésre. Kezdetben közelharcot kellett vívnom a lányommal, hogy hozzáférjek a géphez. Gond volt, hogy nem tanított meg keresni. Egy délután rávettem, attól kezdve információkeresésre is használom a netet.

Az internet világa olyan élményeket adott, hogy Csapó Ida úgy érezte, erről újságíróként írnia kell. Érdekelte a lélektan: például az, hogyan születnek a kapcsolatok a virtuális világban. Így született meg a Pszichonet sorozata, amely a Computer Panoráma című rovatban jelent meg. Maga is tagja lett virtuális közösségeknek, különböző levelezőlistáknak. Tapasztalatai szerint a virtuális közösségek gyakran önsegítő csoportokként működnek.

Egy idő után ezeknek a közösségeknek az egymást fényképről ismerő tagjaiban felébred a vágy, hogy személyesen, a maguk testi mi-voltában is találkozzanak. E találkozások Csapó Ida számára újabb ösztönzéseket adtak.

– Fantasztikus emberekkel találkoztam, fantasztikus nőekkel. Igen,

nem tagadom: elfogult vagyok a nőkkel kapcsolatban. Bámulom, hogy mi mindenre képesek. 2000 nyarán megszállt egy gondolat, hogy tenni kell valamit: létre kell hozni valamit a nők érdekében, meg kell mutatni azokat, akikkel találkoztam, akik olyan erős benyomást tettek rám. Nem hagyott békén ez a gondolat.

2001 májusában aztán tíz alapító taggal megalakult a MINők, ugyanazon év októberében bejegyezte a Fővárosi Bíróság. A szabályzatuk szerint férfiak is lehetnek az egyesület tagjai, csupán az elnök (jelenleg Csapó Ida) és az elnökhelyettes személyét illetően kritérium az, hogy nő legyen. Az öt tagú elnökségnek két alkalommal volt férfi tagja.

– *Miért tartottátok szükségesnek és fontosnak, hogy az internetező nők külön egyesületet alakítsanak?*

– Részben, mert úgy láttuk, hogy a közvéleményben az internetről sok negatívum él, sok a téves ítélet. A pedofília vagy a pornográfia terjedését sokan az internethez kötik. Mi a hálózat emberi arcát szeretnénk felvillantani, megmutatni a kapcsolatok kialakításának, építésének korábban soha nem látott lehetőségét.

Másrészt a nők internethasználatát szeretnénk segíteni. A ma 28-30 éves nők, a náluk idősebbekről nem is beszélve, még nem tanultak az általános és középiskolákban informatikát, a személyi számítógéppel vagy a családjuk, vagy a munkahelyük révén kerülnek kapcsolatba, esetlegesen és nem szervezett formában. A nők közül sokan tartanak a számítógéptől. (Nem különben, mint az idősebb korosztályba tartozó férfiak. – A szerző.) Mi azt szeretnénk, hogy magabiztosan, jól, kellő öntudattal tudnák használni a világhálót a nők.

Az informatika ugyanakkor férfi logika szerint működik. Meggyőződésünk, hogy a nőket, lányokat eleve másképpen kellene a PC használatára megtanítani, mint a fiúkat. Ez nem egy rögeszme, nem csak a mi véleményünk: találtunk az interneten olyan skandináv középiskolát, amelyikben külön módszertant dolgoztak ki és alkalmaznak a lányok tanítására. Azt gondoljuk, hogy nekünk, nőknek valószínűleg könnyebb megérteni a nők nehézségeit, és talán inkább van kulcsunk ahhoz, hogy bevezessük őket az internethasználat mikéntjébe és hogyanjába, mint a férfiaknak.

Végül, de nem utolsósorban: az egyesület létrehozásában közrejátszott az a tapasztalatunk, hogy kevés az interneten a nőkről és a nőknek szóló anyag, és ami van, az is azon a bizonyos szokványos női magazin szinten. Ez a gyakran „libamagazin” stílus és szint, amiről tudjuk, hogy mit tartalmaz: öltözz divatosan, vásárolj – fogyassz –, hogyan fogjál pasit, hogyan csábítsd vissza a férjed, mit csinálj, ha beteg a gyerek, mit mutat a napi horoszkóp... Mi a honlapunkon ennél többet, mást szeretnénk nyújtani. Egyrészt a fő területünk az internet, az informatika, másrészt pedig azt gondoljuk, a női lapokban alig esik szó arról, hogy a nők hogyan egyeztessék össze a munkájukat/hivatásukat és/vagy a tanulást a családdal, milyen a részvételük a közéletben, a vezetésben. Tartalmas olvasnivalót szeretnénk kínálni a netező nőknek a webhelyünkön oly módon, hogy kedvük legyen a virtuális térben rendszeresen és szívesen visszatérni hozzánk.

– 2001 őszén meghirdettetek egy pályázatot. Milyen céllal és mire?

– Azokat a nőket kívántuk megszólaltatni, akik már használták az internetet. Kértük, írják le élményeiket és tapasztalataikat: hogyan barátkoztak meg a számítógéppel, miként lett belőlük internetező, mit jelent számukra a világháló. A pályázatot csak az interneten tettük közzé. A pályázó magyar nők a világ különböző részeiből jelentkeztek: Romániából, Jugoszláviából, Japánból, Franciaországból, az USA-ból... Magyarországon a legkisebb faluban élőktől a nagyvárosiakig valamennyi korosztályból képviseltették magukat. Összesen 48 pályázat érkezett. Azok után, hogy a Magyar Rádió tudományos műsorának vezetője úgy vezette fel az egyik műsorát, hogy a nők nem kíváncsiak, ezért nem érdekli őket az internet, a pályázóknak ez a száma, és a pályázatok tartalma az ellenkezőjéről tanúskodik. Az bizonyosodott be, amit korábban is tudtunk: a nők nagy számban használják az internetet, csak többnyire a másodvonalban, ahol nem láthatók. Az a bizonyos üvegplafon, az a szint, ameddig a nők eljuthatnak a vezetés hierarchiájában, az informatikában is érvényesül. De a számítógép-használat a nők számára a családban is sokszor korlátozott, ott is a gyerekek és a férfiak élveznek előnyt.

A pályázatok olyan érdekesek és tanulságosak voltak, hogy elhátároltuk, könyvvé kerekítjük. Ebben a szándékunk szerinti első kötetünkben tágabb összefüggésrendszerben tárgyaltuk a nőknek az informatikában játszott szerepét, és egyben igyekeztünk olyan ismereteket közölni, amelyek bátorítják a kezdőket, de a haladókat is segítik a neten még jobban eligazodni. Végül a könyvet Kanada Budapesti Nagykövetsége támogatásával adtuk ki az elmúlt évben, épp a könyvnapon jelent meg.

(A könyvre majd még visszatérünk)

– *Voltaképpen ezzel a kérdéssel kellett volna kezdenem, hogy miért is tartod, illetve tartjátok olyan fontosnak az internetet?*

– Az internet csak eszköz. A saját élményeimmel kapcsolatban arról beszéltem, hogy az internet révén lehet kapcsolatokat építeni, információkat szerezni. Nagyon fontosnak tartom, hogy legyen együttműködés a civil nőszervezetek között. Tavaly részt vettem egy olyan tréningorozaton, aztán egy lengyel tanulmányúton, amelyet női szervezetek és ezzel párhuzamosan a hajléktalan ellátásban részt vevő civil szervezetek képviselőinek rendeztek. Ekkor támadt az a gondolat, hogy létre kell hozni egy olyan internetes levelezőlistát, amelyen rajta vannak a női civil szervezetek. A listán ma már ötven magyar nőszervezet képviselteti magát.

Sok női összejevetelen részt veszek, és mindenütt igyekszem hangsúlyozni a hálózatépítés fontosságát. Úgy gondolom, hogy az együttműködést ki is kényszerítik a külső körülmények is, de egyre többekben jelentkezik belső igényként is. Bízom benne, hogy a női érdekek képviseléséhez és érvényesítéséhez előbb-utóbb meg tudjuk teremteni közösen az együttműködés formáit. Ezt az internet mint eszköz hatékonyan tudja támogatni, csak tudni kell élni vele.

Ugyanakkor nekünk, civil nőknek fel kell nőnünk ahhoz, hogy szakmai vélemény tudjunk mondani, és a civilséget is tanulni kell.

Úgy látom, ahhoz, hogy a kormányzattal, vagy a többi civil szervezettel partneri viszonyt tudjunk kialakítani, a női szervezetek képviselőinek képzésére is szükség van.

– Említetted, hogy a MINők egyik feladata segíteni a nők esélyegyenlőségét az informatikai iparágban.

– Igen. Örültünk, hogy megalakult az informatikai minisztérium. A nők érdekében lobbiznunk kell, és a minisztérium ehhez lehetséges partner. Fontos, hogy minél több nő legyen számítógép birtokában, rendelkezzen interneteléréssel. Különösen az otthon lévő kismamák jelent sokat – tapasztalataink szerint – az internet. A kismamák virtuális jelenléte az interneten a leggazdagabb női terület, női megjelenés. Sok-sok online közösségük létezik – ezek erőt, támaszt jelentenek számukra egy olyan időszakban, amikor ismét a magánszférába szorulnak vissza. Ugyanakkor lehetőségeket is jelent újfajta foglalkoztatásokkal, munkalehetőségekkel, amikor már nagyobb a gyerek. A távmunka, az atipikus foglalkoztatás még nálunk gyerekcipőben jár, de remélhetőleg lesz e téren is előrelépés.

– A MINők hetenként megjelenő ingyenes elektronikus hírlevele, a Nőtárs második évfolyamánál tart. Milyen célból adjátok ki, és melyek a szerkesztés irányelvei?

– A cél: nőkkel kapcsolatos, nőkre vonatkozó információkat, híreket, programokat, újdonságokat közvetíteni mindazoknak a szervezeteknek vagy személyeknek, amelyek/akik a címlistánkon szerepelnek. A hírlevélre egyébként a honlapunk nyitóoldaláról lehet jelentkezni. Az anyagokra az interneten bukkanunk rá, és lényegében megkíméljük az olvasóinkat a keresés időigényes munkájától: az ő érdeklődési körüknek megfelelően és helyettük végezzük a válogatást, és a válogatott híreket, információkat rovatokba szerkesztve közöljük. Állandó rovataink: Programajánló – például a január 25-i számunk ajánlatában szerepelt a Magyar Filmszemle aznap bemutatott két filmje: a Születés (rendezte: Szuhay Péter) és a Rabszolgavásár című, prostituáltokról szóló dokumentumfilm sorozat első darabja, melynek rendezője: Bódis Kriszta. A hírlevélben fontosnak tartottuk idézni Bódis Kriszta szavait: „...Munkámat egyfajta kutatásnak is tekintem. Az egész sorozat mögött az a kutatói attitűd, valamint az a ma már szinte szégyellnivaló, korszerűtlen empátia áll, amely felelősséget és szolidaritást vállal a kiszolgáltatott, periférián tengődő, lenézett, elítélt, lesajnált vagy kihasznált emberekkel... A sorozat a prostitúció egészét kívánja feltárni, a felszín mögött a valóságot, vagyis a prostituált nők mögött a prostituálódás folyamatát, és az őket kihasználó, valamint használó, helyzetüket fenntartó s közben elítélő társadalmat, bennük a striciket, és a kurvázni járó – igen heterogén és nem feltétlenül aberrált – hétköznapi kliensek körét, a férfiakat.

A Rabszolgavásár második részéből kiderül, hogy a prostitúciót legalizáló törvény a prostituálódott nőket még kiszolgáltatottabbakká tette a futatóknak, a klienseknek és a rendőri zaklatásnak is...”

További rovataink: a Webtallózó – érdekes olvasnivalók a netről női témákban, a KINCS: értékes nők – női értékek címszó alatt mindig egy-egy interjúra hívjuk fel a figyelmet, a Könyvkuckó nőkkel kapcsolatos könyveket szemlél, szakirodalmat és szépirodalmat egyaránt,

a NŐTárs rovatban pedig női civil szervezetekről adunk hírt. A NŐNAP-TÁR rovat szerkesztője minden napra keres egy-egy ismert, kevésbé ismert, netán méltatlanul elfeledett nőt, aki az adott napon született valamikor rég vagy a közelmúltban. Ez a rovatbeosztás természetesen nem dogma, az aktualitásoktól függően nyitunk új rovatokat, a megszokottakból időlegesen elhagyjuk egyiket-másikat.

Február 23-án különkiadásban közöltük, hogy a jövőben rendszeresen tudósítunk az EU-val kapcsolatos, és főként a nőket érintő hírekről, esélyegyenlőségi kérdésekről. Ennek az volt az indítéka, hogy bár a kormány EU kommunikációs stratégiájában kiemelt célcsoport a nők, mégis, mintha elfeledkeztek volna rólunk. A pályázati kiírásokban nem szerepelnek nők mint kiemelt célcsoport, az EU Kommunikációs Közalapítvány országos kampánylevelével kapcsolatban pedig Fábri Péter író helyettünk is megírta a véleményét: öröm, hogy vannak ilyen, mondhatni feminista szemléletű férfiak. (A levél címzettjei ugyanis a férfiak, a nők csak családtagként vannak megemlítve. Ezt a feudális-patriarchális gesztust, amely a nőket mintegy megfosztja a személyiségüktől, Fábri Péter kemény hangon glosszázta meg a Népszabadságban, majd Szentgyörgyi Zsuzsa a Metro hírújságban. A szerző.)

Március 3-án, ugyancsak különkiadásban, a Programajánló rovatunkban adtunk hírt arról a rendezvényről, amely a családon belüli erőszakkal kapcsolatos törvénytervezettel foglalkozott, azzal a figyelemfelkeltő mondattal alátámasztva, hogy „miért fontos nekünk, hogy NE legyen?” (mármint családon belüli erőszak).

Ugyanebben a számban, a NetNők rovatban szerepelt Kattints rá, Nagymama! címmel rövid tudósítás a Budapesti Művelődési Központ számítógépes tanfolyamáról, amelyet az idősebb korosztályba tartozó nők számára hirdettek meg. A Webtallózó – érdekes olvasnivalók rovatban a téma fontosságára való tekintettel közöltük A préda szabadsága – Kell-e törvény a családon belüli erőszakra? című vitacikket, a Könyvkuckóban Anna Maria Sigmund: A nácik asszonyai II. című könyvére hívtuk föl a figyelmet. És a sort folytathatnám.

– *Térjünk vissza a könyvetekre. Bevallom, én azt gondoltam, hogy leginkább történeteket tartalmaz, a számítógéppel, internettel való személyes találkozásokról szóló elbeszéléseket, vallomásokat. De ezeknél többet is, mást is. Valójában egy olvasmányos kézikönyvet sikerült szerkeszteni.*

– Az előzőekben már említettem, hogy a pályázatok anyagát, a szubjektív hangú beszámolókat igyekeztünk egy tágabb összefüggésrendszerben elhelyezni, és felhasználni a lehetőséget, hogy ismereteket adjunk a kezdő, a hálón még csak bátortalanul kalandozó nőknek. A pályázatok alkotják a vezérmotívumot a könyv tizenkét fejezete közül tizenegyben, de mindegyik fejezet tartalmaz vagy *Kitekintés* címmel az internetező nőkre vonatkozó nemzetközi és/vagy hazai adatokat, vagy *Netsuli* címmel az interneten használatos alapfogalmakat, sajátos internetes kifejezéseket. De közlünk különböző témákban lelőhelyeket, levelezőlistákat. A kötet szerzői – a pályázókön kívül – a MINők stábjában: Balogh Sándor, Bogár Zsuzsanna, Csapó Ida, Csudutov Csudinka, F. Tóth Krisztina, Kéner Eszter, Kozma

CIVIL VILÁG

Emese, Lestál Zsuzsanna, Máthé Judit, Míró Kiss Ida, Perjés László – interjúkat készítettek, tanulmányokat írtak az internetre vonatkozó hitekről és tévhitekről. Egyebek közt arról, hogy a számítógép vajon elidegeníti-e az alkalmazót a külvilágtól, a környezetétől, hogy a virtuális és a valóságos világ között szükségszerűen jön-e létre a szakadék. Továbbá arról, hogy a korábban, a televíziós kultúra hatására sorvadni kezdett, elsiratott Gutenberg-galaxis az írásbeliség, az internet által új formában virágzik. A mi válaszaink pozitívok, mert a tapasztalataink is azok. Az internet eszköz, amelyet önkifejezésre, kapcsolatteremtésre, emberi közösségek építésére lehet használni, és szinte korlátlan eszköz ismereteink bővítésére. A pályázók között van egy olyan asszony, aki 12 éve él otthon, gyesen az autista kisfiával. Már szerkeszt egy lapot a sorstárs szülőknél, de a betegsége vonatkozó legfontosabb, legkorszerűbb ismereteket egy angol nyelvű internetes autizmussal foglalkozó levelező csoport révén szerzi meg és adja tovább. *„Azt hiszem – írja –, az internet és ez a levelezőcsoport mentette meg az életünket.”*

Nem kell jósnak lenni ahhoz, hogy tudjuk, a jövőben általánossá válik az internethasználat. A nők ebből a folyamatból nem maradhatnak ki.

SOMLAI PÉTER

Mentális higiénénk

Székely József Iván: „Drog, szex, téveseszmék, egészség”

(Miért betegek a magyarok?

A mentálhigiéné főiskolai tankönyve)

Székesfehérvár, 2002, Kodolányi János Főiskola

Rendkívül gazdag és érdekes világgal találkozik, aki Székely József Iván könyvét kezdi el olvasni. Főként annak érdekes ez a világ, aki szeretne többet tudni az ember életfolyamatairól, egészségről és betegségekről, a lélek hányódásairól és a test működéséről. Továbbá gyógyító, kábító, nyugtató, mérgező szerekről s arról is, miért és hogyan válunk függővé ezek által. A *Drog, szex, téveseszmék, egészség* című kötet tehát elsősorban nekünk szól, akik társadalommal, szociálpolitikával, szociális gondozással, oktatással, neveléssel és más „emberi ügyekkel” foglalkozunk, miközben – mint jelen sorok írója – alig tudunk valamit a *modern természettudományokról*.

A szerző orvos és pszichofarmakológus, vagyis olyan gyógyszerek kutatója, melyek főként az elme és a lélek bajait hivatottak gyógyítani. Nem véletlen tehát, hogy a *mentálhigiéné tematikai egységébe foglalta össze ismereteit*. Sok minden tartozik ide; a lelki egészség tárgykörébe s négy nagyobb témakörbe rendezi el a kötet ezt a tágas jelenségvilágot. Az I. részben a különböző kábítószerekkel, az alkoholizmussal és a dohányzással foglalkozik a szerző, míg a II. részben a fiatalok lelki betegségeiről, az idegrendszer élettani mechanizmusairól és a lelki működés leggyakoribb zavarairól ír. Változatos jelenségvilágot mutat be a III. részben: az öröklés és szaporodás biológiai menetét, a nemi sajátosságok eredetét és differenciálódásuk útját a fogamzástól a felnőtt korig, a fogamzásgátlás és terhesség egyes kérdéseit, végül pedig a nemi betegségeket. A könyv utolsó, IV. részét a testi egészség megőrzésének szentelte a szerző. De itt ír a daganatos betegségekről is.

Székely József Iván pedagógiailag rendkívül hasznos művet írt. Könyve népszerű módon foglalja össze a lelki betegségek okait, a megbetegedés folyamatának szabályszerűségeit, élettani hátterét, gyógyításának és öngyógyításának esélyeit, változatait. Nagyon sok mindent érthetünk meg és tanulhatunk belőle. Például azt, hogy egyes kábítószerek szedése miért gyorsítja az öregedést, hogy a különböző alkohol-fajták miben különböznek és miben nem, hogy miként történik az élő szervezet reprodukciója és hogy mi a génszabályozás. De a szerző, aki élettant oktat, nagyon is jól tudja, hogy a szorosán vett orvosi tudást mennyire átszövik a kultúrák és társadalmak. Így azután olvashatunk könyvében kultúrtörténeti adalékokat – például az ópiumról és morfiumról –, és rámutat néhány fontosabb társadalmi

RECENZÍÓ

összefüggésre is – például a nemiség fejlődése vagy az életmód kapcsán.

A kötet szerkezete jól tagolt, fejtegetései világosak. Sok példát, táblázatot, illusztrációt – a Függelékben gazdag képanyagot – közöl a szerző. Munkáját elsősorban pedagógusoknak írta, mert őket akarja segíteni abban, hogy egészségesebb életre neveljék a fiatalokat. Ennek megfelelően az egyes fejezeteket lezáró szakaszokban rendszeresen összefoglalja a pedagógiai tennivalókat. Például az I. részben a drogfüggés fiatalkori hatásait és káros következményeit, illetve a tanárok idevágó feladatait.

Nem mindegyik következtetésével értek egyet. Például a marihuána fogyasztásával kapcsolatban megállapítja ugyan, hogy az nem veszélyesebb, mint az alkoholizmus, mégis helyesli a törvényi tiltást, mondván: „...a marihuánát nem az alkohol helyett fogyasztják, sőt, gyakran kombinálják őket” (39). Ez azonban nem lehet döntő érv, hiszen akkor a marihuána mellett az alkoholfogyasztást is törvényileg kellene tiltani. Márpedig a mohamedán országokon kívül ezt sehol nem akarják. A tiltásnak egyébként sincs elegendő elrettentő ereje. Mint tudjuk, az alkoholtilalommal is sikertelenül próbálkoztak a huszadik század során az Egyesült Államokban, illetve az egykori Szovjetunióban. A holland példa inkább arról győz meg engem, hogy a marihuána-fogyasztás legalizálása a „dílerek” dolgát nehezíti, s enniben jótékony hatású lehet.

Ilyen ellenkezésre azonban ritkán késztetett a *Drog, szex, téveseszmék, egészség*, miközben sok mindent felismertem általa. Nem ismerem a hazai tankönyvek között hasonló munkát. Remélni tudom csak, hogy a pedagógusok és a „segítő szakmák” művelői, minél többen, tanulnak belőle. (Ezt könnyítené egy kislexikon és egy tárgymutató a könyv végén. Bízunk benne, hogy a következő kiadások pótolják ezeket!)

Ligeti György: Gyűjtős

Iskola, demokrácia, civilizáció

Gyűjtős. Így hívja az egyik város gimnáziumának diáknyelve az iskola házirendjét. Ez mindennél többet elárul napjaink középiskoláinak, diákjainak a jogról, törvényről, szerződésről való gondolkodásáról, ezen keresztül az iskolában zajló értékátadási folyamatokról.

Ez a könyv néhány, a mai magyar közoktatásban zajló folyamatot kíván bemutatni. A szerző az elmúlt évek során több országos szociológiai kutatást vezetett, melyek az iskolai értékátadási folyamatokat, a jogok és a kötelességek világát, erkölcs és ismeret kapcsolatát, a diákok és tanáraik előítéleteit, valamint az iskolai esélyegyenlőség helyzetét tárták fel. Ligeti úgy teszi vizsgálat tárgyává azt a társadalmi szövedéket, amelyben az iskola intézménye is található, hogy közben nem keres ellenséget, nem kísérel meg ujjal mutogatni egyetlen szereplőre sem, így például a pedagógusokra vagy a hátrányos helyzetű gyerekek szüleire. Emellett ugyanakkor sikraszáll a demokratikus iskolarendszer létrejöttéért.

A könyv szerzőjének célja – más munkáihoz hasonlóan – az ismeretterjesztés. A szöveg fontos témát tárgyaló, több tudományterület fogalmi rendszerét és módszereit hasznosító empirikus kutatásokra épülő munka, ám legfőbb erénye az, hogy közérthető. Mindenkinek szól.

Kiadja az Új Mandátum Könyvkiadó

Megrendelhető a Kiadónál
(1145 Budapest, Torontál u. 24. Tel.: 363-0022) vagy a
Kurt Lewin Alapítványnál (1149 Budapest, Kövér Lajos u. 40.
Tel.: 422-1216 E-mail: kla@szochalo.hu)

Ligeti György évek óta aktív kutatója a könyv témájául szolgáló demokratikus iskolai szocializációnak. Írása számos ismerettel gazdagítja az értékátadási folyamatokra vonatkozó tudásunkat. A szerző ritka érdeme, hogy igyekszik egyensúlyt teremteni a téma helyi és széles társadalmi értelmezési szintje között, hidat építeni a társadalomtudományok által termelt tudás és a hétköznapi gyakorlata között. Fontos ismeretterjesztő munkát vesz kezébe az olvasó, amikor Ligeti György *Gyűjtős* című könyvét lapozza.

Ferge Zsuzsa

INFORMÁCIÓK

Amikor sok ember tölt el sok időt egymás társaságában, a konfliktusok kialakulása természetesnek tekinthető. Nincs ez másként a magyar iskolákban sem. Az iskolai élet azonban akkor demokratikus, ha a szereplők mindegyike – tanár, diák és szülő – méltósággal vehet részt benne. Az oktatás-nevelés során naponta számos döntés születik, és nem mindig könnyű megtalálni a célszerű, de egyben jogszerű megoldásokat. Ha nem is keressük azokat, az már nagyobb baj. A konfliktusok kulturált feloldása, az ehhez szükséges eljárások kialakítása azonban lehetővé teszi, hogy az érintettek méltósággal éljenek közösségükben. A vitás helyzetek rendezése, megelőzése azonban csak akkor lehetséges, ha az oktatás szereplői rendelkeznek azokkal az információkkal, amelyek a döntések meghozatalához szükségesek. Így lehetnek egyenrangú részesei egy demokratikus tanulási folyamatnak, amelyben meghatározó szerepe van a jogi kultúrának. Méltósággal rendelkező emberek sok helyen képesek lesznek létrehozni az „együttműködés iskoláját”... Ehhez nyújt segítséget és lesz rövid időn belül ajánlott irodalom Ligeti György könyve.

Aáry-Tamás Lajos

